

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI
KƏND TƏSƏRRÜFATI NAZİRLİYİ**

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT AQRAR UNİVERSİTETİ

Əlyazması hüququnda

AKİF HƏMZƏ OĞLU VƏLİYEV

**AZƏRBAYCANDA TORPAQDAN İSTİFADƏNİN İQTİSADI
SƏMƏRƏLİLİYİNİN YÜKSƏLDİLMƏSİ PROBLEMLƏRİ**

5312.01 – “Sahə iqtisadiyyatı”

İqtisad elmləri doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün
təqdim olunmuş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

GƏNCƏ – 2015

Dissertasiya işi Azərbaycan Elmi-Tədqiqat Kənd Təsərrüfatının İqtisadiyyatı
və Təşkili İnstitutunda yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: iqtisad elmləri doktoru, professor
Afət Tərhan oğlu Əhmədov

Rəsmi opponentlər: İqtisad elmləri doktoru, professor
Həmzə Ağakışi oğlu Xəlilov

Coğrafiya elmləri doktoru, professor
Zahid Səttar oğlu Məmmədov

İqtisad elmləri doktoru, dosent
Anar Fazil oğlu Abbasov

Aparıcı təşkilat: **Azərbaycan Respublikası Kənd Təsərrüfatı
Nazirliyi**

Müdafiə 26 dekabr 2015-ci il saat 14⁰⁰-da Azərbaycan Dövlət Aqrar
Universitetinin nəzdində fəaliyyət göstərən iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru elmi
dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiyaların müdafiəsini keçirən
FD.04.013 birləşdirilmiş dissertasiya şurasının iclasında aşağıdakı ünvanda
olacaqdır.

Ünvan: Az 2000, Gəncə şəhəri, A.İsgəndərov küçəsi, 64. 2-ci mərtəbə.

Dissertasiya işi ilə Azərbaycan Dövlət Aqrar Universitetinin kitabxana-
sında tanış olmaq olar.

Avtoreferat 24 noyabr 2015-ci ildə göndərilmişdir.

**FD.04.013 birləşdirilmiş birdəfəlik
dissertasiya şurasının elmi
katibi, i.f.d., dosent:**

V.T.Əmrahov

İŞİN ÜMUMİ XARAKETİSTİKASI

Mövzunun aktuallığı. Bazar münasibətləri şəraitində ölkə iqtisadiyyatının mühüm sahəsi kimi kənd təsərrüfatı, onun əsas sahələri olan bitkiçilik və heyvandarlıq məhsulları istehsalının artırılmasında, ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsində, eləcə də təbii resurslardan səmərəli istifadə olunmasında və regionların sosial-iqtisadi inkişafında mühüm rol oynayır.

Dünya ölkələrinin təcrübəsi göstərir ki, hər hansı bir dövlətin inkişaf etmiş kənd təsərrüfatı olmadan onun iqtisadi yüksəlişi ola bilməz. Eyni zamanda kənd təsərrüfatının inkişaf etdirilməsi təkcə iqtisadi vəzifə deyil, həm də siyasi və sosial-iqtisadi vəzifə kimi qiymətləndirilməlidir.

Hazırda ölkədə kənd təsərrüfatının sürətli və dayanıqlı inkişafını təmin etmək üçün mükəmməl aqrar siyasət mövcuddur. Aqrar sahədə bu siyasətin aparılmasının əsas məqsədi kənd təsərrüfatının hərtərəfli inkişafını, istehsal vasitələri üzərində xüsusi mülkiyyəti, sahibkarlıq fəaliyyətini daha da inkişaf etdirməkdən, əhalinin ərzaq məhsullarına, emal sənayesinin isə xammalla olan tələbatını təmin etməkdən ibarətdir. Bu məqsədə nail olmaq üçün kənd təsərrüfatında istehsal münasibətlərinin əsasını təşkil edən torpaq və əmlakın özəlləşdirilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb etdi.

Tədqiqat göstərir ki, respublikada kənd təsərrüfatının inkişafı üçün əlverişli torpaq-iqlim şəraitinin, zəngin təbii sərvətlərin, kifayət qədər enerji ehtiyatlarının və əmək resurslarının, habelə yüksək ixtisaslı kadr potensialının olmasına baxmayaraq, keçən əsrin sonları kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalı xeyli aşağı düşmüşdür. Bunu nəzərə alaraq dövlət iqtisadiyyatın bütün sahələrində, o cümlədən aqrar sahədə islahatların həyata keçirilməsinə start verdi. 1991-ci ildən respublikada aqrar islahatları həyata keçirmək üçün zəruri olan bir çox qanunlar və nomrativ-hüquqi aktlar qəbul edildi. Qəbul olunmuş bu qanunlar əsasında kolxoz və sovxozların əmlakı özəlləşdirildi, torpaqları orta torpaq norması həddində kənddə yaşayan bütün əhalinin xüsusi mülkiyyətinə verildi və bununla da kənd ailələrinin yeni iqtisadi sistemdə azad və səmərəli fəaliyyət göstərmələri üçün bərabər şərait yaradıldı. Beləliklə kənd təsərrüfatında xüsusi mülkiyyətin və sahibkarlıq fəaliyyətinin hüquqi təminatı yaranmış oldu, hazırda da bu proses davam etməkdədir.

Əsası Ulu Öndər Heydər Əliyev tərəfindən qoyulan aqrar islahatlar kursu kənd təsərrüfatında torpaq və əmlakın dövlətsizləşdirilməsinə və özəlləşdirilməsinə, çoxukladlı iqtisadiyyatın və müxtəlif mülkiyyət mənsublu təsərrüfat subyektlərinin formalaşmasına, azad rəqabətin və iqtisadi sərbəstliyin yaranmasına, kəndin sosial simasının köklü şəkildə yenidən qurulmasına əlverişli şərait yaratmışdır. Aqrar sahədə struktur dəyişikliklərinin real-

laşdırılması və onun dövlət tərəfindən hüquqi və iqtisadi vasitələrlə dəstəklənməsi makroiqtisadi baxımdan uğurlu nəticələrin əldə olunmasına, torpaq və su ehtiyatlarından səmərəli istifadənin təmin edilməsinə də öz təsirini göstərmişdir.

Dövlət tərəfindən son illər ardıcıl olaraq qəbul edilmiş “Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramları”nda hazırlanmış müvafiq tədbirlərin həyata keçirilməsi kənd təsərrüfatının bir çox sahələrində məhsul istehsalının xeyli artmasına, iqtisadi strukturların inkişaf etməsinə, səmərəli təsərrüfat formalarının yaradılmasına, getdikcə artan əhalinin kənd təsərrüfatı məhsullarına olan tələbatının və ölkənin ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsinə, kənd təsərrüfatında əmtəəlik və rəqabət qabiliyyətli məhsul istehsalına, ümumilikdə aqrar sahənin inkişaf dinamikasının təmin edilməsinə gətirib çıxarmışdır. Bununla belə ərzaq təhlükəsizliyinin etibarlı təmin edilməsini nəzərə alan ölkə Prezidenti 12 yanvar 2015-ci il tarixli Sərəncamı ilə 2015-ci ili “Kənd təsərrüfatı ili” elan etmişdir. Qeyd edilənlərin hələ son hədd olmadığını nəzərə alaraq dövlət bir çox kompleks tədbirlər sisteminin ardıcıl olaraq həyata keçirilməsi ilə yanaşı, stimullaşdırma vasitələrinin rolunun artırılmasını və onların təkmilləşdirilməsini irəli sürmüşdür. Şübhəsiz ki, belə kompleks tədbirlər sisteminin özülünü kənd təsərrüfatında torpaq və su ehtiyatlarından daha səmərəli istifadə və onların iqtisadi səmərəliliyinin artırılması məsələləri təşkil edir.

Bu baxımdan torpaq istifadəçiliyinin tarixinə, torpaqlardan istifadənin iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsinə, yeni torpaq-mülkiyyət münasibətlərinin formalaşdırılmasının hüquqi və elmi-iqtisadi əsaslarına, əkin suyundan istifadənin səmərəliliyinə, torpaqların ekoloji-iqtisadi problemlərinin həllinə xüsusi diqqət yetirilməlidir. Məhz yerinə yetirilən dissertasiya işində torpaqdan istifadənin iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsi problemlərinin həlli məsələləri öz əksini tapmışdır. Qeyd olunanlar dissertasiya mövzusunun aktuallığını və praktiki əhəmiyyətini şərtləndirir.

Problemin öyrənilmə vəziyyəti. Torpaqların bir elm sahəsi kimi tədqiqinə demək olar ki, XIX əsrin ikinci yarısından başlanmışdır. Dünyanın klassik torpaqşünas alimlərindən A.Teyer, Y.Libix, V.V.Dokuçayev, N.M.Sibirtsev və başqaları tərəfindən torpaqəmələgəlməsi, onun münbitliyi, mexaniki tərkibi, bitkilərin torpaqdan qidalanması ilə bağlı məsələlər tədqiq edilmişdir.

İqtisadiyyatın müxtəlif sahələri üzrə apardıqları tədqiqatlarla əlaqədar olaraq respublikamızın görkəmli iqtisadçı alimləri – Ə.Ə.Mahmudov, A.A.Nadirov, A.K.Ələsgərov, Z.Ə.Səmədzadə, M.Ə.Hüseynov, S.A.Mirzəyev, R.Ə.Qəhrəmanov, K.M.Qayıbov, İ.Ş.Qarayev, A.İ.Məmmədov,

Ə.Ç.Verdiyev, İ.H.Aliyev, A.T.Əhmədov, Ə.X.Nuriyev, A.H.Xəlilov, İ.M.Abbasov, H.B.Allahverdiyev, Ə.Q.Əlirzayev, M.X.Meybullayev, B.X.Ataşov, G.Ə.Gənciyev, M.C.Hüseynov, R.Ə.Balayev, S.V.Salahov, R.K.İsgəndərov, A.V.Abbasov, A.F.Abbasov, N.Ə.Cavadov və b. torpaq münasibətləri ilə bağlı məsələlərə də öz əsərlərində geniş yer vermişlər.

Torpaqların genetikası, diaqnostik xüsusiyyətləri, su-hava rejimi, strukturu, kadastrı, meliorativ və ekoloji vəziyyəti, iqtisadi-coğrafi aspektləri və torpaqla bağlı digər məsələlər üzrə tədqiqatlar sonradan M.E.Salayev, H.Ə.Əliyev, M.R.Abduev, V.R.Volobuyev, M.P.Babayev, Q.Ş.Məmmədov, X.F.Cəfərov, T.G.Həsənov, Z.S.Məmmədov, R.M.Quliyev A.C.Həşimov, və başqaları kimi respublikamızın torpaqşünas-coğrafiyaçı alimləri, İ.A.Krupenikov, İ.İ.Karmanov, V.M.Fridland kimi xarici ölkə alimləri tərəfindən davam etdirilmişdir. Klassik siyasi iqtisadın banisi sayılan U.Petti torpaq rentasının əmələ gəlməsində əməyin rolunu xüsusi qeyd etmişdir. O, həmçinin torpağın qiymətini və onu müəyyən edən amilləri göstərmişdir. Sonradan torpaq rentası və onun nəzəriyyəsinin inkişafında A.Smit, D.Rikardo və K.Marks tərəfindən maraqlı tədqiqatlar aparılmışdır.

Torpaq kadastrı, torpaq üzərində mülkiyyət və istifadə hüququ, istehsal vasitəsi kimi torpağın iqtisadi cəhətdən qiymətləndirilməsi və pulla qiymətinin (normativ qiymətinin) müəyyən edilməsi, torpaqdan istifadənin səmərəliliyinin yüksəldilməsi, ümumilikdə torpaq münasibətlərinin formalaşdırılması, idarə olunması və tənzimlənməsi, kənd təsərrüfatında sudan istifadə və onun qiyməti məsələləri Azərbaycanın iqtisadçı alimləri Ə.Ə.Mahmudov, M.M.Allahverdiyev, F.S.Adıgözəlov, R.M.Həşimov, İ.H.İbrahimov, İ.V.Əhmədov, M.M.Fərzəliyev və başqaları, xarici ölkə alimlərindən İ.N.Buzdalov, S.D.Çeryomuşkin, Q.Q.Kotov, S.V.Volkov, N.İ.Kresnikova, A.M.Yemelyanov və s. tərəfindən ətraflı tədqiq olunmuşdur.

İstər iqtisadçı alimlərin, istərsə də torpaqşünas-coğrafiyaçı alimlərin, torpaqla bağlı apardıqları tədqiqatlar yüksək dəyərə layiqdir və onların hər birinin bu istiqamətdəki xidmətləri təqdirə layiqdir. Lakin bu tədqiqatlarda birincilər torpağın təbii bir cisim kimi genetik xüsusiyyətlərinə, ikincilər isə əsas istehsal vasitəsi kimi istifadəsinə üstünlük vermişlər. Təbii ki, bu da bütövlükdə torpaq münasibətlərinin tənzimlənməsi problemlərinin həllində kompleksliyi tam təmin edə bilmir. Yaddan çıxarmayaq ki, torpaq həm təbii ehtiyat, həm də kənd təsərrüfatında əsas istehsal vasitəsi kimi vəhdət halında insanların həyatında əvəzsiz rol oynayır. Ona görə də bu sistemin ayrılıqda hər hansı bir elementinin tədqiqi, həmin sistemin kompleks həllini və elmi-praktiki əhəmiyyətini tam əsaslandırmağa imkan vermir.

Bu sistemin əlaqəli tədqiqinin vacibliyini qeyd etməklə bərabər, torpaqların potensial məhsuldarlıq imkanlarının müəyyən edilməsi, onların kadastr və iqtisadi rayonlaşdırılması, torpaqların keyfiyyətə və iqtisadi cəhətdən qiymətləndirilməsi, normativ qiymətlərinin (pulla ifadəsinin) hesablanması, əkinçilik sisteminin formalaşdırılması, kənd təsərrüfatı istehsalının proqnozlaşdırılması və s. bu kimi məsələlərin yenidən tədqiqinə və metodiki baxımdan təkmilləşdirilməsinə müasir mərhələdə böyük ehtiyac vardır. Bunları nəzərə alaraq təqdim olunan dissertasiya işində qeyd edilən boşluqların aradan qaldırılmasına və torpaqdan istifadənin iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsi problemlərinin kompleks tədqiqinə xüsusi önəm verilmişdir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın əsas məqsədi kənd təsərrüfatı təyinatlı torpaqlardan və suvarma suyundan istifadənin nəzəri-metodoloji aspektlərini və mövcud vəziyyətini, habelə torpaq münasibətlərinin tənzimlənməsinin hüquqi və elmi-iqtisadi əsaslarını təhlil edib, onların kənd təsərrüfatı istehsalında əhəmiyyətini qiymətləndirməkdən, bu əsasda torpaqdan və sudan istifadənin iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsinə dair elmi cəhətdən əsaslandırılmış təkliflər hazırlamaqdan ibarətdir.

Tədqiqatın məqsədinə nail olmaq üçün aşağıdakı vəzifələr qarşıya qoyulmuş və həll edilmişdir:

- kənd təsərrüfatında torpaqdan istifadənin elmi-nəzəri və metodoloji əsaslarının öyrənilməsi;
- insanların iqtisadi fəaliyyətinin kənd təsərrüfatı istehsalına və torpaqdan istifadəyə təsirinin araşdırılması;
- aparılan torpaq islahatının hüquqi bazasının təhlili və yeni torpaq münasibətlərinin inkişaf xüsusiyyətlərinin qiymətləndirilməsi;
- səmərəli təsərrüfatçılıq subyektlərinin inkişaf yollarının müəyyən edilməsi və təsərrüfatlarda əkinçilik sisteminin tətbiqinin iqtisadi qiymətləndirilməsi;
- torpaq fondunun quruluşu, onun mülkiyyət formaları və iqtisadi rayonlar üzrə bölüşdürülməsinin əsaslandırılması;
- kənd təsərrüfatında torpaq və su ehtiyatlarından istifadənin mövcud vəziyyətinin təhlili və iqtisadi səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi;
- torpaqların potensial məhsuldarlıq qabiliyyətinin müəyyən edilməsi;
- torpaq kadastrının mahiyyəti və iqtisadi xüsusiyyətləri, onun kənd təsərrüfatı istehsalında rolunun əsaslandırılması;
- torpaqların keyfiyyətə və iqtisadi baxımdan qiymətləndirilməsi metodikasının, habelə normativ qiymətinin müəyyən edilməsi qaydalarının, eləcə də torpaqların aqroistehsal qruplaşdırılması, kadastr və iqtisadi rayonlaşdırılmasının təkmilləşdirilməsi;

- torpaq dövriyyəsi (torpaq bazarı) xüsusiyyətlərinin tədqiqi və onun torpaq münasibətlərinin tənzimlənməsində rolunun qiymətləndirilməsi;
- suvarılan torpaqların meliorativ vəziyyətinin yaxşılaşdırılmasının və ona əsaslı vəsait qoyuluşunun səmərəliliyinin əsaslandırılması;
- kənd təsərrüfatı istehsalının mexanikləşdirilməsinin və kimyalaşdırılmasının torpaqdan səmərəli istifadəyə təsirinin qiymətləndirilməsi;
- su təsərrüfatlarının fəaliyyətinin araşdırılması, kənd təsərrüfatında torpaqdan və sudan istifadənin iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsi yollarının müəyyən edilməsi;
- kənd təsərrüfatında məhsuldarlığın proqnozlaşdırılması.

Tədqiqatın obyektini. Tədqiqatın obyektini respublikanın inzibati rayonları və müxtəlif təsərrüfat formaları təşkil edir.

Tədqiqatın predmetini yeni torpaq münasibətlərinin formalaşması əsasında kənd təsərrüfatında torpaqdan və əkin suyundan istifadənin iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsi yolları və metodları, onların təkmilləşdirilməsi mexanizmi təşkil edir.

Tədqiqatın nəzəri-metodoloji əsasları. Tədqiqatın nəzəri-metodoloji əsaslarını əkinçiliyin yarandığı ilk dövrlərdən torpaq və onun iqtisadi mahiyyəti barədəki dünya alimlərinin fikirlər, müasir dövrün aparıcı torpaqşünas-coğrafiyaçı və iqtisadçı alimlərinin problemə aid əsərləri və tədqiqatları, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərman və Sərəncamları, Azərbaycan Respublikasının ali qanunvericilik orqanının qəbul etdiyi qanunlar və icra orqanlarının qərarları, normativ-hüquqi aktlar təşkil edir. Tədqiqat zamanı aparılan aqrar islahatlara dair materiallar və mövcud normativ-hüquqi sənədlər əsas götürülmüşdür.

Tədqiqat prosesində iqtisadi-statistik, riyazi, balans, müqayisəli təhlil, sistemli yanaşma, məntiqi ümumiləşdirmə, müşahidə və s. üsullardan istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın informasiya bazası. Tədqiqatın məlumat bazasını Azərbaycan Respublikası Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin, Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika və keçmiş Dövlət Torpaq və Xəritəçəkmə Komitələrinin, Azərbaycan Meliorasiya və Su Təsərrüfatı Açıq Səhmdar Cəmiyyətinin, müvafiq elmi-tədqiqat institutlarının və s. rəsmi məcmuələri, bülletenləri, statistik-hesabat və tədqiqat materialları, həmçinin problemə dair müxtəlif məlumatları təşkil edir.

Tədqiqat zamanı bir çox ölkələrin bu sahədəki təcrübələri, alimlərin və mütəxəssislərin tədqiqatlarının nəticələri, habelə internet şəbəkəsində problemə dair mövcud materiallar və informasiyalar istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Tədqiqat nəticəsində əldə edilmiş elmi yeniliklər aşağıdakılardan ibarətdir:

- torpaq islahatının nəticələri və onun həyata keçirilməsini təmin edən qanunvericilik bazası təsnifləşdirilmiş və aşkar olunan problemlər xüsusiyyətlərinə görə sistemləşdirilmiş və onların həlli yolları göstərilmişdir;
- Düzən Qarabağ ərazisinin təsərrüfatlarında əkinçilik sisteminin formalaşdırılması səviyyəsi müəyyən edilmiş və bu əsasda tətbiq olunan əkinçilik sistemi qiymətləndirilmişdir;
- torpaq kadastrının mahiyyəti araşdırılmış, torpaqların keyfiyyətə və iqtisadi cəhətcə qiymətləndirilməsi metodikası təkmilləşdirilmiş, onların tətbiqinə dair təkliflər irəli sürülmüşdür;
- torpaqların mövcud normativ qiymətlərinin reallığa uyğun gəlmədiyini əsaslandırılmış və onun yeni hesablaşma qaydası müəyyən edilmişdir;
- torpaqların kadastr və iqtisadi rayonlaşdırılmasının təkmilləşdirməyə ehtiyac olduğu aşkarlanmış, reallığa əsaslanan və müasir tələblərə cavab verən yeni rayonlaşdırma aparılmışdır;
- kadastr materialları əsasında (torpaqların tipi və keyfiyyəti nəzərə alınmaqla) müxtəlif bitkilər altında torpaqların potensial məhsuldarlıq imkanlarını müəyyən etmək üçün yeni üsul işlənib hazırlanmış, torpağın potensial məhsuldarlıq imkanı onun iqtisadi səmərəliliyini xarakterizə edən göstəricilər sisteminə daxil edilmişdir;
- torpaqların meliorativ vəziyyətinə təsir edən amillər xarakterizə edilmiş, torpaqların meliorativ vəziyyətinin yaxşılaşdırılması barədə müvafiq tövsiyə və təkliflər irəli sürülmüşdür;
- suvarılan torpaqlarda şorlaşma dərəcələrinin müxtəlif kənd təsərrüfatı bitkiləri üzrə mənfi təsiri müəyyən edilmiş, bu əsasda şorlaşma dərəcələrindən asılı olaraq itirilən vəsait hesablanmışdır;
- əkin strukturuna uyğun olaraq maddi-texniki resurslara olan tələbat müəyyən edilmiş, onun inkişafını təmin edən tədbirlər barədə təkliflər hazırlanmışdır;
- kənd təsərrüfatında suvarma suyundan istifadənin mövcud vəziyyəti təhlil edilmiş, suvarma suyundan səmərəli istifadə və onun iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsi yolları müəyyən edilmişdir;
- riyazi statistikanın imkanlarından istifadə edərək dənli və dənlipaxlalı bitkilərin illik artım həddi müəyyən edilmiş və onun əsasında məhsuldarlığın proqnozlaşdırılması verilmişdir.

Tədqiqatın təcrübi əhəmiyyəti. Tədqiqatın nəticələrindən və irəli sürülən tövsiyələrdən kənd təsərrüfatında torpaqdan və əkin suyundan istifadənin iqtisadi səmərəliliyini təmin edən amillərin müəyyən edilməsində, tor-

paqdan və sudan səmərəli istifadəyə mane olan səbəbləri aşkar edib onların təsir həddinin qiymətləndirilməsində, islahatlar ərəfəsində yaranmış mövcud problemlərin aradan qaldırılmasında, torpaq kadastrı işlərinin vaxtında və keyfiyyətlə aparılmasında, torpaqların meliorativ vəziyyətinin və su təminatının yaxşılaşdırılmasında, torpaqların aqroistehsal qruplaşdırılması və iqtisadi rayonlaşdırılması əsasında kənd təsərrüfatı istehsalının düzgün planlaşdırılmasında və yerləşdirilməsində, nəhayət torpaqdan və əkin suyundan istifadənin iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsinə dair müvafiq proqram və tədbirlərin hazırlanmasında, habelə qanunvericilik bazasının təkmilləşdirilməsində geniş istifadə oluna bilər.

Metodik baxımdan əsaslandırılmış təkliflər müxtəlif kənd təsərrüfatı bitkiləri üzrə torpaqların potensial məhsuldarlıq imkanlarını müəyyən etməyə, torpaqların normativ qiymətlərini düzgün hesablamağa və məhsuldarlığı proqnozlaşdırmağa, eləcə də torpağa ekoloji təsirlərin səviyyəsini qiymətləndirməyə imkan verəcəkdir.

Tədqiqatın nəticələrinin sınaqdan keçirilməsi və istifadə edilməsi. Dissertasiya işinin əsas müddəaları Azərbaycan Elmi-Tədqiqat Kənd Təsərrüfatının İqtisadiyyatı və Təşkili İnstitutunda, beynəlxalq və respublika səviyyələrində keçirilmiş elmi-praktik konfranslarda və seminarlarda, Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin təşkil etdiyi seminarların materiallarında öz əksini tapmışdır. Onlardan ən mühümləri aşağıdakılardır: “Aqrar islahatlar: nəticələr, problemlər”, beynəlxalq konfrans, Bakı, 2001; “Azərbaycan Respublikası Auditorlar Palatası –Azərbaycan Respublikasında sahibkarlığın inkişaf problemləri” mövzusunda elmi-praktik konfransın materialları, (Bakı, 2003); “Aqrar islahatlar 10 ildə”, Respublika elmi-praktik konfransın materialları, (Bakı, 2005); “Aqrar islahatların nəticələri və dayanıqlı inkişaf problemləri, Respublika elmi-praktik konfransın materialları, (Bakı, 2006); “Ümummilli lider ulu öndər Heydər Əliyevin 85 illiyinə həsr edilmiş elmi-praktik konfransın materialları, (Bakı, 2008); AMEA-nın İqtisadiyyat İnstitutu, AMEA –nın Gəncə Regional Elm Mərkəzi və Azərbaycan Dövlət Aqrar Universitetinin birgə keçirdiyi “Modernləşmə və sosial-iqtisadi inkişafın regional problemləri” mövzusunda beynəlxalq elmi-praktik konfransın materialları, (Bakı, 2009); “Некоторые вопросы использования трудового потенциала в сельском хозяйстве Азербайджана “, (Омск, 2010); “Aqrar iqtisadiyyat: müstəqilliyin 20 ilində” mövzusunda beynəlxalq elmi-praktik konfransın materialları, (Bakı, 2011); “AzETKTİvəTİ-nun 50 illik yubileyinə həsr olunmuş “Aqrar iqtisadiyyatın aktual problemləri” mövzusunda beynəlxalq elmi-praktik konfransın materialları, (Bakı, 2012).

Dissertasiya mövzusu üzrə ümumi həcmi 56,8 çap vərəqi olan 70 elmi əsər, o cümlədən 14 elmi məqalə xaricdə olmaqla, 1 monoqrafiya, 1 kitabça və 1 bülleten dərc olunmuşdur.

Bunlardan əlavə 1978-1996-cı illər ərzində “Azərbaycan Elmlər Akademiyasının xəbərləri” (biologiya bölməsi), “Kənd təsərrüfatı xəbərləri” və “Subtropik bitkilər” - Tbilisi-Anasueli-Maxaradze jurnallarında, “Azərbaycan Elmlər Akademiyası aspirantlarının elmi konfrans materialları”, “Gənc alimlərin əsərləri”, “Elmi-praktik konfrans materialları” və s. nəşrlərdə: torpaq ehtiyatları və onların səmərəli istifadəsi, torpaq xüsusiyyətlərinin kənd təsərrüfatı istehsalına təsiri, torpaqların aqroekoloji xüsusiyyətləri və keyfiyyətə qiymətləndirilməsi, müxtəlif bitkilər altında torpaqların qiymətləndirilməsinin metodik əsasları məsələlərini əhatə edən 32 çap vərəqi həcmində (18 çap vərəqi müştərək müəlliflərə məxsusdur) 30-dan artıq elmi əsər çap olunmuşdur. Onlardan 1-i biblioqrafik monoqrafiya, 2-si metodik göstəriş, 1-i braşuradır.

Tədqiqat nəticəsində hazırlanmış tövsiyələr və təkliflər Azərbaycan Respublikası Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi Aqrar Elm Mərkəzi (26.10.2009-cu il tarixli 31/8-553 sayılı arayış), AMEA-nın Torpaqsünaslıq və Aqrokimya İnstitutu (11.09.2009-cu il tarixli arayış) və Siyazan rayonu “Balaca-Həmyə” Bələdiyyəsi ərazisindəki fermer təsərrüfatları (19 dekabr 2008-ci il tarixli akt) tərəfindən istifadə olunur, eyni zamanda aqrar qanunvericiliyinin təkmilləşdirilməsi barədə verilən təkliflər Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin Aqrar Siyasət Komitəsi tərəfindən bəyanılmış və istifadə üçün qəbul edilmişdir (14 oktyabr 2010-cu il tarixli 011/6-09 sayılı arayış).

Dissertasiyanın quruluşu və həcmi. Dissertasiya giriş, beş fəsil, nəticə və istifadə edilmiş 166 adda ədəbiyyat siyahısından ibarət olmaqla ümumi həcmi 302 səhifədir. İşdə 25 cədvəl, 6 sxem, 6 şəkil, o cümlədən 4 qrafik və 2 xəritə verilmişdir.

İŞİN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiya işinin girişində mövzunun aktuallığı, problemin öyrənilmə vəziyyəti, tədqiqatın məqsəd və vəzifələri, obyekt və predmeti, nəzəri-metodoloji əsasları, məlumat mənbələri, elmi yeniliyi, təcrübə əhəmiyyəti, nəticələrin sınaqdan keçirilməsi və istifadə edilməsi və s. öz əksini tapmışdır.

“Torpaqdan istifadənin elmi - nəzəri və metodoloji əsasları” adlanan I fəsildə əsas istehsal vasitəsi kimi torpaqdan istifadənin və torpaqların qiymətləndirilməsinin nəzəri-metodoloji mahiyyət, onun iqtisadi səmərəliliyini

xarakterizə edən göstəricilər şərh edilmiş, insanın təsərrüfat fəaliyyətinin istehsala və torpaqdan istifadəyə təsiri verilmişdir.

Torpaq kənd təsərrüfatında əsas istehsal vasitəsi olmaqla özünəməxsus xüsusiyyətlərə malikdir. Torpağın əsas xüsusiyyətlərindən biri onun münbitliyidir. Torpağın münbitliyi təbii proseslər nəticəsində formalaşır və onun istehlak dəyərini yaradır. Kənd təsərrüfatı bitkilərinin məhsuldarlığı da torpağın münbitliyinin əsas göstəricisidir. Torpaqların mühüm xüsusiyyətlərinin və münbitlik xassələrinin düzgün müəyyən edilməsi, onların səmərəli istifadəsini təmin edən vacib şərtlərdəndir. Təbii şəraitin müxtəlifliyi və qədim təsərrüfatçılıq mədəniyyətinin təsiri Azərbaycanda mürəkkəb torpaq örtüyünün formalaşmasına səbəb olmuşdur. Həm də burada torpaqlar yayılmasına görə ümumi coğrafi qanunauyğunluğu özündə əks etdirir. Təbii ki, torpaqların bütün xüsusiyyətləri, o cümlədən münbitliyi də bu qanunauyğunluğa tabe olmalıdır.

Ölkəmizin torpaq-iqlim şəraiti kənd təsərrüfatının istənilən sahəsindən yüksək məhsul əldə etməyə imkan verir. Bu artıq ayrı-ayrı fərdi sahibkarlıq və ailə kəndli təsərrüfatları timsalında öz təsdiqini tapmışdır. İndiki şəraitdə hər hektar sahədən 30-35 sentner pambıq, 50-60 sentner taxıl, 350-360 sentner tərəvəz istehsal edən təsərrüfatlarımız mövcuddur. Digər sahələrdən fərqli olaraq aqrar sahədə texnoloji proseslər bir-biri ilə sıx əlaqədə olub, bir-birini tamamlayır. Ona görə daha yüksək rentabelliyyətə malik təsərrüfatların inkişafına nail olmaq üçün gəlirli və yüksək əmək tutumlu istehsal sahələrinə üstünlük verilməli, istehsal vasitələri istehsal edən sahələrlə xidmət sahələri, eyni zamanda kənd təsərrüfatı ilə emal sənayesi arasında əsaslı fərqlər və mövcud çatışmazlıqlar aradan qaldırılmalıdır.

Torpaqların qiymətləndirilməsi barədə fikirlər qədim tarixə malikdir. Torpaq haqqında elmin hələ yaranmadığı dövrdə torpaq kadastrı sistemi barədə məlumatlara Çin, Mesopotomiya, Misir, Yunan və Roma kimi qədim sivilizasiyalarda rast gəlinirdi. Əsas məqsədi xəzinə üçün vergi toplamaq olsa da, bu qiymətləndirmələrdə kənd təsərrüfatı bitkilərinin inkişafı və məhsuldarlığı üçün torpağın nə dərəcədə yararlı olması barədə mülahizələr mövcud idi. Hələ XVIII əsr və XIX əsrin əvvəllərində bir çox ölkələrdə, xüsusilə Qərbi Avropada torpaq dövlətin əsas gəlir mənbəyi hesab olunurdu və torpağın qiymətləndirilməsində təkə təbii amillər deyil, iqtisadi amillər də əsas götürülürdü. Belə ki, dövlətlər vergiqoymada qayda yaratmaq, torpaq sahibkarları isə torpağın kəmiyyəti (sahəsi) və onun keyfiyyəti (gəlirliliyi) barədə məlumatlar əldə etmək məqsədi ilə torpaq kadastrı işlərinin aparılmasına başlamışdır.

Torpağın keyfiyyəti (münbitliyi) onun məhsuldarlıq qabiliyyətinin əsas göstəricisi olduğuna görə bir torpağın digərindən nə dərəcədə məhsuldar olmasını müəyyən etmək üçün bir çox metodlardan istifadə olunmuşdur. İllər ötdükcə alimlər tərəfindən bu metodların üstün və çatışmayan cəhətləri müəyyən edilmiş, onların aradan qaldırılması istiqamətində tədqiqatlar aparılmışdır. Nəhayət torpaqları, onların münbitlik göstəriciləri əsasında qiymətləndirilməsi fikrinə daha çox üstünlük verilmişdir.

Kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalına təbii amillərlə bərabər iqtisadi amillərin də böyük təsiri olduğunu bir çox alimlər qeyd edir, lakin qiymətləndirmədə bu amillərin kompleksliyi, yəni məhsuldarlığa birgə təsiri çox vaxt diqqətdən kənar qalmışdır. Daha doğrusu torpaqlar keyfiyyətinə görə və iqtisadi cəhətdən ayrılıqda qiymətləndirilmişdir. Hesab edirik ki, bu düzgün yanaşma deyil, mədəm kənd təsərrüfatı bitkilərinin məhsuldarlığına təbii və iqtisadi amillər birgə təsir göstərirsə, onların ayrı-ayrılıqda qiymətləndirilməsi reallığa uyğun nəticə verə bilməz.

Hesab edirik ki, torpaqların qiymətləndirilməsinə dair aparılan tədqiqatlar öz spesifikliyi ilə səciyyəlidir, bir sıra üstün və çatışmayan cəhətləri ilə xarakterizə olunur. Bu da təbiidir, çünki torpağı və onun məhsuldarlıq imkanlarını qiymətləndirmək olduqca mürəkkəb və çətindir. Torpaq kənd təsərrüfatında əsas istehsal vasitəsi hesab olunsa da, məhsul istehsalı təkə ondan asılı deyil, burada təbii-coğrafi şəraitin, eləcə də iqtisadi amillərin də rolu böyükdür. Bütün bunlara əsaslanaraq deyə bilərik ki, torpaqları qiymətləndirərkən təbii-iqtisadi amillər kompleksi, habelə istehsalın səmərəliliyinə təsir edən bütün göstəricilər nəzərə alınmalıdır.

Kənd təsərrüfatında torpaqdan istifadənin səmərəliliyi iqtisadi göstəricilər sistemi ilə müəyyən edilir. Bu göstəricilərə əsasən: bitkilərin məhsuldarlığı, torpaq sahəsinin hər vahidinə düşən məhsul istehsalı və s. aiddir. Lakin yalnız natural göstəricilər əsasında torpaqlardan istifadənin iqtisadi səmərəliliyinə ümumiləşdirilmiş qiymət vermək olmaz, ona görə də iqtisadçı alimlər S.V.Borozdin, A.Y.Boruk, E.S.Karnauxova, R.M.Həşimov və s. dəyər göstəricilərindən: ümumi məhsul istehsalı, ümumi gəlir, xalis gəlir və torpaq sahəsinin hər vahidinə düşən mənfəət, əmək və maddi məsrəflərin hər vahidinə düşən ümumi məhsulu da nəzərə almağı məsləhət görürlər. Fikrimizcə, torpaqların potensial məhsuldarlıq imkanları da həmin göstəricilər sırasına daxil edilməlidir. Bu göstəricilər torpaqdan istifadənin iqtisadi səmərəliliyini müəyyənləşdirməyə imkan verəcəkdir.

İnsanın təsərrüfat (iqtisadi) fəaliyyətinin torpağa təsiri müxtəlifdir. Bəzəmə işləri, müxtəlif bitkilərin əkini, torpaq və tarla qoruyucu meşə zolaqlarının salınması, gübrələrdən və digər kimyəvi maddələrdən istifadə, müx-

təlif meliorativ tədbirlərin həyata keçirilməsi, faydalı qazıntıların istismarı, suvarma işləri və s. kimi tədbirlər həm torpaqəmələgəlmə prosesinin istiqamətinə, həm də torpaqların xassə və xüsusiyyətlərinə təsir göstərə bilər. Təbii ki, cəmiyyətin inkişafının ayrı-ayrı mərhələlərində bu təsir müxtəlif olmuşdur.

Müasir dövrdə insanların təsərrüfat fəaliyyəti nəticəsində Yer kürəsinin quru ərazilərində torpaqlar müsbət və mənfi istiqamətdə kəskin dəyişikliyə məruz qalır. Təbii ki, bu dəyişiklik ictimai-siyasi şəraitdən, iqtisadi və elmi-texniki inkişaf səviyyəsindən və s. çox asılıdır. Müsbət haldır ki, hazırda təbiətə antropogen təsirlərin qarşısının alınması və ekoloji mühitin qorunması istiqamətində dünya miqyasında, o cümlədən ölkəmizdə də çox mühüm tədbirlər həyata keçirilir.

Hesab edirik ki, insanın təsərrüfat fəaliyyətinin təsirini müsbət istiqamətə yönəltməklə torpağın istehsal imkanlarını yüksəltmək, digər təbii sərvətlərin səmərəli istifadəsini, ümumilikdə isə ekoloji mühitin tarazlığının qorunmasını müəyyən dərəcədə təmin etmək mümkündür.

Dissertasiya işinin II fəsilə **“Torpaq münasibətlərinin tənzimlənməsinin hüquqi və iqtisadi mahiyyəti”** məsələlərinə həsr edilmişdir. Burada aqrar islahatların həyata keçirilməsinin hüquqi bazasının formalaşdırılması və təkmilləşdirilməsi verilmiş, yeni torpaq-mülkiyyət münasibətlərinin formalaşmasının əsas prinsipləri və təsərrüfatçılıq qurumlarının səmərəli inkişaf istiqamətləri müəyyən edilmiş, təsərrüfatlarda əkinçilik sisteminin tətbiqi iqtisadi baxımdan qiymətləndirilmişdir.

Dünya ölkələrinin təcrübəsi sübut edir ki, hər bir ölkənin düşdüyü iqtisadi-siyasi böhrandan çıxarması islahatların həyata keçirilməsi ilə olub. Məhz bu amil yenidən müstəqillik qazanmış ölkəmizdə də islahatlar aparılmasını zəruri etmişdir. Dünyada oxşar problemlərlə üzləşən ölkələrin inkişaf təcrübəsi göstərmişdir ki, yaranmış vəziyyətdən çıxmaq üçün iqtisadiyyatın bütün sahələrində mülkiyyət münasibətlərində köklü dəyişikliklər edilməli, ciddi iqtisadi islahatlar həyata keçirilməlidir. Bu zəruriyyəti nəzərə alaraq respublikamız müstəqillik qazandıqdan sonra dünya iqtisadi sistemində qoşulmaq üçün bazar iqtisadiyyatı qanunlarına uyğun olaraq iqtisadi islahatların, o cümlədən iqtisadiyyatın önəmli sahələrindən sayılan aqrar islahatların həyata keçirilməsinə başlamışdır. Bunun üçün ilk növbədə dünya ölkələrinin təcrübələrinə əsaslanaraq islahatlara hazırlıq işləri görüldü, aidiyyəti üzrə bir sıra qanunlar və hüquqi-normativ aktlar qəbul edildi. Bununla da islahatların həyata keçirilməsini təmin edən qanunvericilik bazasının yaradılması daha da sürətləndi. Hər bir təsərrüfata dair yerquruluşu planı, xəritə və hesabat materialları, lazımı digər sənədlər hazırlandı. Hazırda da aqrar

sahənin inkişafı ilə bağlı qanunvericilik bazasının möhkəmləndirilməsi prosesi davam edir.

Aqrar islahatları həyata keçirmək üçün belə bir mükəmməl və geniş hüquqi bazanın yaradılmasına baxmayaraq, aparılan araşdırmalar göstərir ki, islahatların gedişində müsbət məqamların olması ilə yanaşı, müvafiq qşurlra və çəməzlərə da yol verilmişdir. Həmin çatışmazlıqları və qüsurları aşağıdakı iki istiqamətdə qruplaşdırmaq olar. Birinci – qanunvericilikdə olan boşluqlar, ikinci – qüvvədə olan qanunvericilik aktlarındakı çatışmazlıqlar.

Qanunvericilikdəki əsas boşluq dövlət mülkiyyətinə aid olan torpaqlarla bağlıdır. Belə ki, xüsusi mülkiyyətə verilən torpaqların taleyi “Torpaq islahatı haqqında”, bələdiyyələrin mülkiyyətində olan torpaqların isə “Bələdiyyələrin əraziləri və torpaqları haqqında” Azərbaycan Respublikasının qanunları ilə tənzimləndiyi halda, ümumi torpaq fondunun 56,9 %-ni təşkil edən dövlət mülkiyyətində saxlanan torpaqlar barədə qanun olmadığı üçün həmin torpaqların istifadəsində və idarəçiliyində bir çox problemlər yaranır. Torpaq Məcəlləsində dövlət mülkiyyətinə ayrılan torpaqlar barədə ümumi prinsiplər müəyyən edilsə də, bu prinsiplər həmin torpaqlar üzərində bütün münasibətlərin tənzimlənməsini tam təmin edə bilmir. Mülkiyyət formaları üzrə bölünmüş torpaqlar naturada (yerdə) ayrılıb, sərhədləri dəqiqləşdirilmədiyi üçün əksər rayonlarda, xüsusilə iri şəhərlərdə torpaq mülkiyyətçiləri və torpaq istifadəçiləri arasında ciddi mübahisələr yaranır. Qanunvericilikdə bu boşluğun olması dövlət torpaqlarının qeyri-qanuni istifadə olunmasına, təyinatının dəyişdirilməsinə, yararsız hala salınmasına, özbaşına zəbt edilməsinə və s. səbəb olur. Hesab edirik ki, “Dövlət torpaqları haqqında” Azərbaycan Respublikasının qanununun qəbul edilməsi olduqca vacibdir.

Zənnimizcə, qarşıya çıxan problemlər həll edilərsə, XX əsrdə aparılan aqrar islahatlar XXI əsrdə kənd təsərrüfatının davamlı inkişafını və əsas istehsal vasitəsi olan torpaqların səmərəli istifadəsini təmin edəcək, ölkədə ərzaq bolluğunun yaradılmasına zəmin yaranacaqdır.

Torpaq kənd təsərrüfatında əsas istehsal vasitəsi olmaqla, əhalini daima kənd təsərrüfatı məhsulları ilə təmin etdiyi üçün ilk növbədə yeni torpaq-mülkiyyət münasibətlərinin tənzimlənməsinin hüquqi əsaslarını təmin etmək gərəkdir.

Torpaq münasibətləri - dövlət orqanları, bələdiyyələr, hüquqi və fiziki şəxslər arasında torpağa sahiblik, torpaqdan istifadə və torpaq barəsində sərəncam vermək sahəsində, eləcə də torpaq ehtiyatlarından istifadənin dövlət tərəfindən idarə edilməsi üzrə ictimai münasibətlərdir. Torpaq münasibətlərinin iştirakçıları Azərbaycan Respublikası, onun vətəndaşları və hüquqi

şəxsləri, dövlət orqanları, əcnəbilər və vətəndaşlığı olmayan şəxslər, xarici hüquqi şəxslər, beynəlxalq birliklər və təşkilatlar, xarici dövlətlərdir.

Aqrar sahədə bazar münasibətlərinin formalaşdırılması hər şeydən əvvəl mövcud torpaq və əmlak üzərində mülkiyyət münasibətlərinin müəyyən edilməsini tələb edir. Dünyanın inkişaf etmiş bir çox ölkələrində aqrar sahədə istifadə edilən torpaqlar əsasən xüsusi mülkiyyətə verilmiş, yaxud torpaq üzərində azad sahiblik hüququ təmin edilmişdir. Burada əsas prinsip mülkiyyətçiyə və sahibkara tam sərbəstlik vermək, onlara öz torpaqlarının və istehsal etdikləri məhsulun sərəncamçısı olmaq imkanı yaratmaqdır.

Respublikamızda da aqrar islahatlar aparmaqda əsas məqsəd torpaq üzərində yeni mülkiyyət münasibətlərini formalaşdırmaq və bu əsasda bazar iqtisadiyyatına uyğun sahibkarlıq fəaliyyətini inkişaf etdirməklə, ölkənin iqtisadi müstəqilliyinə və ərzaq təminatına nail olmaqdan ibarət olmuşdur. Bütün bunlar torpaq münasibətlərinin tənzimlənməsində böyük əhəmiyyətə malikdir və onun hüquqi əsaslarını təmin edir. Yeni torpaq-mülkiyyət münasibətlərinin tənzimlənməsini təmin etmək üçün respublikanın aidyyəti orqanları torpaq üzərində hüquqi, iqtisadi, ekoloji, sosial və digər məsələlərin həllinə ayrı-ayrılıqda deyil kompleks yanaşmalıdırlar. Bir çox təsərrüfat başçıları (sahibkarlar) qeyd edilənlərə əhəmiyyət vermədən istehsalını qurmağa çalışır və nəticədə uğursuzluğa düçar olurlar və bunun əsas səbəbi kimi təsərrüfatın kiçik ölçüdə torpaq sahəsinə malik olması ilə əlaqələndirirlər. Lakin təcrübə göstərir ki, gəlirli təsərrüfat yaratmaq üçün təkcə torpaq sahəsinin kiçik və ya böyük olması əsas deyil, burada həm təbii, həm də iqtisadi amillər kompleksinin təsiri ilə yanaşı, sahibkarlıq xüsusiyyətləri də mühüm rol oynayır.

Faktlar göstərir ki, meyvəçilik, üzümçülük, subtropik bitkiçilik, zəfərançılıq və s. ilə məşğul olan təsərrüfatlar, hətta kiçik torpaq sahəsindən də yüksək gəlir götürə bilirlər. Təbii ki, taxılçılıq, pambıqçılıq, tütünçülük, heyvandarlıq və s. istiqamətli təsərrüfatların səmərəli fəaliyyəti üçün geniş torpaq sahəsinin olması vacibdir. Torpaq sahəsinə görə təsərrüfatların qruplaşdırılması göstərir ki, ailə kəndli təsərrüfatlarının əksəriyyəti kiçik torpaq sahəsinə malikdir, ümumi təsərrüfatların sayında 0,1-5,0 hektar torpaq sahəsi olan təsərrüfatlar 94,5% təşkil edir. Həmin təsərrüfatların 28,6%-i 0,1-0,5 hektar, 19,5%-i 0,5-1,0 hektar, 24,1%-i 1,0-2,0 hektar, 22,3%-i isə 2,0-5,0 hektar torpaq sahəsinə malikdir. 5,0-10,0 hektar torpaq sahəsi olan təsərrüfatların xüsusi çəkisi 3,9%-ə, 10,0-20,0 hektar torpaq sahəsi olanlar 0,9%-ə, 20,0-50,0 hektar olanlar 0,4%-ə, 50,0-100,0 hektar olanlar 0,2%-ə bərabərdir.

Ailə kəndli təsərrüfatlarından fərqli olaraq fərdi sahibkar təsərrüfatları (əvvəllər kəndli-fermer təsərrüfatları adlanırdı) sırasında nisbətən geniş torpaq sahəsi olanlar da var. Bu təsərrüfatlarda torpaq sahəsi 0,1-5,0 hektar olanların xüsusi çəkisi 66,1%-ə bərabərdir. Torpaq sahəsi 5,0-10,0 hektar olanlar 11,7%, 10,0-20,0 hektar olanlar 7,4%, 50,0-100,0 hektar olanlar isə 3,7% təşkil edir. Göründüyü kimi təsərrüfatlar müxtəlif ölçüdə torpaq sahəsinə malikdirlər. İqtisadi ədəbiyyatlarda bəzi alimlər kənd təsərrüfatı istehsalında həlledici şərt kimi torpağın ölçüsünə, bəziləri mülkiyyət formasına, digərləri maliyyə təminatına, başqaları da əməyə önəm verirlər.

Bununla belə dünya ölkələrinin təcrübəsi də göstərir ki, geniş torpaq sahəsi tələb edən təsərrüfatların inkişafı üçün, xırda təsərrüfatların kooperativləşməsi (birləşməsi) vacibdir. Həm də kooperativləşmə təkcə torpaq sahəsinə və istehsal fəaliyyətinə görə deyil, eyni zamanda təchizat, satış, servis xidməti və kənd təsərrüfatı məhsullarının emalı üzrə olmalıdır. Təqdirə layiqdir ki, hazırda kənd təsərrüfatında xırda təsərrüfatların birləşdirilməsi respublikanın qarşıda duran ən ümdə məsələlərdən biridir və bu istiqamətdə artıq müvafiq layihələrin və tədbirlərin həyata keçirilməsinə başlanmışdır.

Lakin yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, son illər dövlət mülkiyyətində olan qışlaq torpaqlarında sahibkarlar geniş sahəyə malik (20-22 min ha) iri kooperativ taxılçılıq təsərrüfatları yaradırlar. Əvvəla, heyvandarlığın inkişafı üçün əsas yem bazası sayılan bu torpaqların təyinatının dəyişdirilməsini düzgün hesab etmək olmaz və belə məsələlər qanunvericiliklə həll olunmalıdır. Digər tərəfdən həmin torpaqlarda təsərrüfatların yaradılması, aqromeliorativ vasitələrin və suvarma sistemlərinin qurulması xeyli maliyyə vəsaiti tələb edir. Bu torpaqlar həm də meliorativ baxımdan həssas olduqlarına görə ilk illər (2-3 il) yüksək məhsul versə də, sonrakı illərdə onların keyfiyyəti (münbitliyi) və məhsuldarlığı azalacaq, getdikcə yararsız hala düşəcək, bəpəsi isə mümkünsüz olacaq. Hesab edirik ki, bu tip torpaqların istifadəsində olduqca ehtiyatlı olmaq lazımdır.

Aparılan islahatlar nəticəsində torpaq və əmlak bölgüsü başa çatmışdır, lakin bazar iqtisadiyyatının tələblərinə uyğun müasir əkinçilik sisteminin yaradılmasında problemlər hələ də qalmaqdadır. Əkinçilik sistemində həyata keçirilən tədbirlərin əhəmiyyəti çox böyük olsa da, obyektiv və subyektiv səbəblərdən onların tam yerinə yetirilməsi mümkün olmur. Aqrar sahədə aparılan tədqiqatların nəticələrinə əsasən müəyyən edilmişdir ki, təsərrüfatlarda əkinçilik sisteminin formalaşmasını aşağıdakı əsas amillər təmin edir: növbəli əkin sisteminin tətbiqi, torpağın becərilməsi, gübrələr və toxumlardan istifadə, meliorativ tədbirlər, bitkilərin mühafizəsi və s. Hər bir bölgədə, yaxud istənilən bir təsərrüfat daxilində əkinçilik sisteminin forma-

laşmasını təmin edən bu amillərin hansı səviyyədə yerinə yetirildiyini təxmini olsa da müəyyən etmək mümkündür. Bu məqsədlə Düzən Qarabağ ərazisinin 50-yə yaxın təsərrüfatlarında apardığımız sorğunun nəticələrinə görə növbəli əkin sisteminin tətbiqi cəmi 20%, gübrələrdən istifadə 50%, aqromeliorativ tədbirlər 10% təmin edilir (cədvəl 1).

Cədvəl 1

Təsərrüfatlarda əkinçilik sistemini formalaşdıran amillərdən istifadə səviyyəsi

s/s	Əkinçilik sisteminin formalaşdırın əsas amillər	İstifadə səviyyəsi, %-lə
1.	Növbəli əkin sisteminin tətbiqi	20,0
	o cümlədən: tarlalı	10,0
	ottarlalı	25,0
	torpaqmühafizə	5,0
2.	Torpağın becərilməsi	75,0
3.	Gübrələrdən istifadə	50,0
	o cümlədən: üzvü gübrələr	45,0
	azot	65,0
	fosfor	55,0
	kalium	40,0
	gipsləmə	0,0
4.	Toxumçuluq	60,0
5.	Aqromeliorativ tədbirlər	10,0
6.	Bitki mühafizəsi	65,0

Əkinçilik sistemini formalaşdırmaq üçün ən vacib amillərdən biri və ən əsas torpaqlardan istifadə məsələsidir. Çünki, əkinçilik sistemini formalaşdırın digər bütün amillərin yerinə yetirilməsi və tətbiqi də məhz torpaqla sıx bağlıdır. Bunu nəzərə alaraq tədqiqat obyektində konkret olaraq bir neçə təsərrüfatda torpağın istifadə vəziyyətini araşdırmışıq. Həmin təsərrüfatların torpaq sahəsi 120-500 ha arasında tərəddüd edir. Lakin maliyyə, su və digər istehsal vasitələrinin çatışmazlığı səbəbindən təsərrüfatlarda orta hesabla əkinəyararlı torpaqların 20-25%-ə qədəri əkilməmiş qalır. Təsərrüfat başçıları nə qədər səy göstərsələr də, əkinçilik sisteminin formalaşmasını təmin edən amillərin yerinə yetirilməsindəki çatışmazlıqlar, onlara əkilən sahələrdən nəzərdə tutduqları məhsulu əldə etməyə imkan vermir. Məsələn, dənli və dənli paxlalı bitkilər altında ümumi əkin sahəsi 625 hektara bərabərdir, faktiki onun 530 hektarı əkilmişdir. Pambıq altında 125 hektarın 96 hektarı, tərəvəz bitkiləri altında 230 hektarın 180 hektarı, yem bitkiləri altında 883 hektarın 743 hektarı əkilir. Məhsuldarlıq üzrə dənli və dənli paxlalı bitkilərdə nəzərdə tutulan məhsuldarlığın 71%-i, pambığın 65%-i, yem bitkilərinin 72%-i faktiki istehsal olunmuşdur.

Hesab edirik ki, istənilən bölgə və ya konkret təsərrüfat üzrə əkinçilik sisteminin formalaşdırılmasını düzgün və asan qiymətləndirmək üçün müvafiq əmsallar hesablanmalıdır. Bu məqsədlə aşağıdakı düsturdan istifadə etmək olar:

$$\Theta \text{ ƏÜ} = \frac{A_{\Sigma} \text{Ə}}{n}$$

burada: $\Theta \text{ ƏÜ}$ - təsərrüfatlarda əkinçilik sisteminin formalaşdırılmasını əks etdirən ümumi əmsal, $A_{\Sigma} \text{Ə}$ - əkinçilik sistemini formalaşdırın amillərə dair əmsal, n - amillərin sayı.

Bu düsturdan və əldə edilmiş göstəricilərdən istifadə etməklə Düzən Qarabağ ərazisi üçün əkinçilik sistemini formalaşdırılması səviyyəsi hesablanmışdır və müəyyən edilmişdir ki, burada əkinçilik sisteminin formalaşdırılması səviyyəsinin əmsalı 0,47-yə, yaxud 47%-ə bərabərdir.

Yuxarıdakı məlumatlar əsasında həmin təsərrüfatlar üzrə tətbiq olunan əkinçilik sisteminin nəticəsini qiymətləndirə bilərik. Bunun üçün aşağıdakı düsturdan istifadə oluna bilər:

$$\Theta \text{ S}q = \frac{S \times M}{S \text{Ü}}$$

burada: Sq - tətbiq olunan əkinçilik sisteminin orta qiyməti%, S - bitkilərin faktiki əkin sahəsi-ha, M - məhsuldarlıq %, $S \text{Ü}$ - bitkilərin ümumi əkin sahəsi- ha.

Beləliklə hesablama əsasında müəyyən oldu ki, bu təsərrüfatlarda əkinçilik sistemi tətbiqinin nəticəsi 72,4%-ə bərabərdir. Bununla konkret təsərrüfat üzrə də əkinçilik sisteminin tətbiqi vəziyyətini qiymətləndirmək olar.

Bununla belə, respublikamızın təbii şəraiti yüksək məhsuldarlığa və keyfiyyətə malik kənd təsərrüfatı məhsulları istehsal etməyə və əhalinin ərzağa olan tələbatını tam ödəməyə imkan verir. Bunun üçün ilk növbədə bütün xüsusiyyətlər nəzərə alınmaqla yeni yaradılan təsərrüfatın istiqaməti müəyyən edilməli, təsərrüfat forması düzgün seçilməli, onların lazım olan avadanlıq və maddi-texniki vasitələrlə, eləcə də maliyyə vəsaiti ilə təmin olmalarına dövlət dəstəyi olmalı, normal fəaliyyət göstərmələri üçün lazımı imkan yaradılmalıdır. Təsərrüfat formalarının yaradılması, onların qeydiyyatına alınması, hüquqları və vəzifələri, məsuliyyəti, uçot-hesabat işlərinin aparılması, idarə olunması, sığorta və sosial-təminat məsələlərinin həlli, informasiya və marketing işinin təşkili aidiyyəti xidmət və infrastruktur sahələri ilə əlaqəsi və s. təsərrüfatların fəaliyyətini təmin edən başlıca amillərdir.

Məlumdur ki, qanunvericilikdə islahatlar aparmaqla xüsusi mülkiyyətə əsaslanan müxtəlif təsərrüfat formalarının yaradılmasına yol verilmişdir və onların seçilməsi könüllülük prinsipinə əsaslanır. Lakin hər hansı bir təsər-

rüfat forması yaratmaqla iş bitmir. Yaxşı sahibkar olmaq, biznesdə müvəf-fəqiyyət qazanmaq üçün əvvəlcə yaradılacaq təsərrüfatın fəaliyyətini təmin edən bütün imkanlar ölçülüb-biçilməli və əsaslandırılmalıdır. Hesab edirik ki, istehsalla məşğul olan təsərrüfatların səmərəli fəaliyyət göstərmələri üçün təbii, iqtisadi, texnoloji və təşkilati problemlər kompleks şəkildə həll olunmalıdır. Təsərrüfat başçısı öz təsərrüfatının səmərəli fəaliyyətinin istiqamətini və istehsalının strukturunu düzgün müəyyən etmək üçün ilk növbədə regionda yetişdirilən məhsullardan hansılarının daha çox gəlir gətirdiyini və torpaqların potensial məhsuldarlıq imkanlarını araşdırmalı, sonra hər hektar sahədən potensial məhsuldarlıq həddində məhsul istehsalına tələb olunan xərcləri hesablamalıdır. Məhsulun satış qiymətini, hektardan faktiki əldə olunan məhsulu, həmin məhsul istehsalına tələb olunan xərcləri müəyyən etməklə, təsərrüfatda hansı bitkidən neçə hektar becərmək lazım olduğunu və hektardan nə qədər qazanc əldə etməyin mümkünlüyünü hesablamaq olar. Məsələn, 1 hektar sahənin becərilməsi və məhsulun yığılmasına çəkilən xərci (580 man.) 1 sentner məhsulun bazar qiymətinə (26 man.) bölməklə həmin xərci ödəmək üçün hektardan neçə sentner (22 sen.) məhsulun kifayət etməsi və artıq qalan məhsul (33 sen.) hesablanır. Beləliklə sahibkar hektardan məhsul vahidinin satış qiymətinə uyğun gəlirini hesablaya bilər ($33 \times 26 = 858$ man.).

Heç şübhəsiz ki, yuxarıda qeyd edilən amillər sistemi kompleks şəkildə nəzərə alınarsa, yeni yaradılan təsərrüfatların normal fəaliyyəti təmin edilmiş olar, bununla da ümumilikdə kənd təsərrüfatının inkişafına və istehsalın iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsinə nail olunar.

“Kənd təsərrüfatında torpaq və su ehtiyatlarından istifadənin mövcud vəziyyəti” adlı III fəsil – torpaqların yararlılıq xüsusiyyətləri və onların kənd təsərrüfatı istehsalında əhəmiyyəti, torpaq fondunun tərkibi və mülkiyyət formaları üzrə bölgüsü, torpaq və su ehtiyatlarından istifadənin mövcud vəziyyəti və iqtisadi səmərəliliyi məsələlərinə həsr olunmuşdur.

Ölkəmizdə kənd təsərrüfatının inkişaf istiqamətlərini düzgün müəyyən-ləşdirmək, kənd təsərrüfatına yararlı torpaqlardan istifadənin səmərəliliyini təmin etmək üçün torpaq örtüyünün xüsusiyyətlərini və torpaqların kənd təsərrüfatı istehsalında əhəmiyyətini öyrənmək lazımdır.

Torpaqşünas alimlər apardıqları tədqiqatların nəticəsində müəyyən etmişlər ki, təbii şəraitin müxtəlifliyi və qədim təsərrüfatçılıq mədəniyyətinin təsiri Azərbaycanda mürəkkəb torpaq örtüyünün formalaşmasına səbəb olmuşdur. Burada torpaqlar bəzi hallarda azonallıq xüsusiyyətlərini də özündə əks etdirən şaquli zonalıq qanununa uyğun yayılmışdır.

Adətən tədqiqatçılar, xüsusilə iqtisadçılar torpaqdan istifadə məsələsində əsasən torpaq fondunun strukturuna daha çox diqqət yetirirlər. Əlbəttə torpaq fondunun strukturunu öyrənmək lazımdır və vacib şərtlərdən biridir, lakin yaddan çıxarmaq olmaz ki, hər hansı bir bitki istənilən torpaqda inkişaf edib yüksək məhsul verə bilməz. Hər bir bitkinin inkişafını təmin edə bilən keyfiyyət xüsusiyyətlərini özündə cəmləşdirən konkret torpaqlar mövcuddur və torpaqdan istifadə zamanı bu amil nəzərə alınmalıdır. Çünki, torpaqların istər keyfiyyətcə, istərsə də iqtisadi cəhətdən qiymətləndirilməsi yalnız bu əsasda mümkündür. Torpaqların normativ qiymətləri də məhz hər bir torpağın keyfiyyət xüsusiyyətləri və məhsuldarlıq imkanları əsasında müəyyən edilməlidir.

Torpaqlardan istifadə səviyyəsini bilmək üçün ilk növbədə kənd təsərrüfatına yararlı sayılan əsas torpaq tip və yarım tipləri müəyyənləşdirilmiş, onların həm ümumi ərazisi, həm də kənd təsərrüfatında istifadə olunan sahəsi hesablanmışdır. Bu məqsədlə keçmiş Dövlət Torpaq və Xəritəçəkmə Komitəsinin Dövlət Yerquruluşu Layihə İnstitutunun fond materiallarından, və də akademik Q.Ş.Məmmədovun tədqiqat məlumatlarından istifadə edilmişdir.

Qeyd edək ki, hər bir torpaq tip və yarım tiplərinin ayrı-ayrı kənd təsərrüfatı bitkisi altında istifadə olunan sahəsini hesablamaq olduqca çətindir, xüsusilə yeni torpaq-mülkiyyət münasibətləri şəraitində, ona görə də həmin torpaqların əkinçilikdə və heyvandarlıqda istifadəsi əsas götürülmüşdür.

Torpaqdan istifadə dərəcəsini müəyyən etmək və qiymətləndirmək üçün N.N.Rozovun mülahizələrinə əsaslanaraq torpaqdan istifadə əmsalı (T_e) hesablamağı vacib hesab edirik. Bununla torpaqların istənilən kənd təsərrüfatı bitkisi altında istifadə dərəcəsini müəyyən etmək mümkündür.

Torpaqdan istifadə əmsalını aşağıdakı düsturla hesablamaq təklif olunur:

$$T_e = \frac{S_i}{S_{ii}}$$

Burada: T_e – Torpaqdan istifadə əmsalı; S_i – Faktiki istifadə olunan torpaq sahəsi, ha;

S_{ii} – Həmin torpağın ümumi sahəsi, ha.

Bu düsturdan istifadə edərək respublikada kənd təsərrüfatına yararlı əsas tip və yarım tip torpaqlardan istifadə dərəcəsi müəyyən edilmişdir. Torpaqlardan ümumilikdə kənd təsərrüfatında istifadə əmsalı 0,52-0,98 arasında tərəddüd edir. Kənd təsərrüfatında ən az istifadə olunan dağ boz-qəhvəyi torpaqların əkinçilikdə istifadə əmsalı 0,21-ə, heyvandarlıqda isə 0,31-ə bərabərdir. Bu da o deməkdir ki, bu torpaqlar biçənək və örüş-otlaq altında olduğu üçün heyvandarlıqda daha çox istifadə olunur. Dağ boz-qəhvəyi torpaqların az istifadə olunmasının səbəbləri müxtəlifdir, lakin əsas səbəblərdən biri onların sərt meyilli yamaclarda yayılması və güclü eroziya prosesi-

nə məruz qalmalarıdır. Bununla belə kənd təsərrüfatında bu torpaqlardan istifadə üçün geniş imkanlar mövcuddur. Kənd təsərrüfatında az istifadə olunan çəmən-qəhvəyi (istifadə əmsalı – 0,61) və dağ qaratorpaqlar (istifadə əmsalı – 0,68) münbitlik göstəricilərinə görə ən keyfiyyətli torpaqlar qrupundadır. Onlar zəngin bitki örtüyünə malik olduqları üçün eroziya prosesi də burada nisbətən zəif gedir. Ona görə də bu torpaqlardan aşağı səviyyədə istifadə olunması təəssüf doğurur.

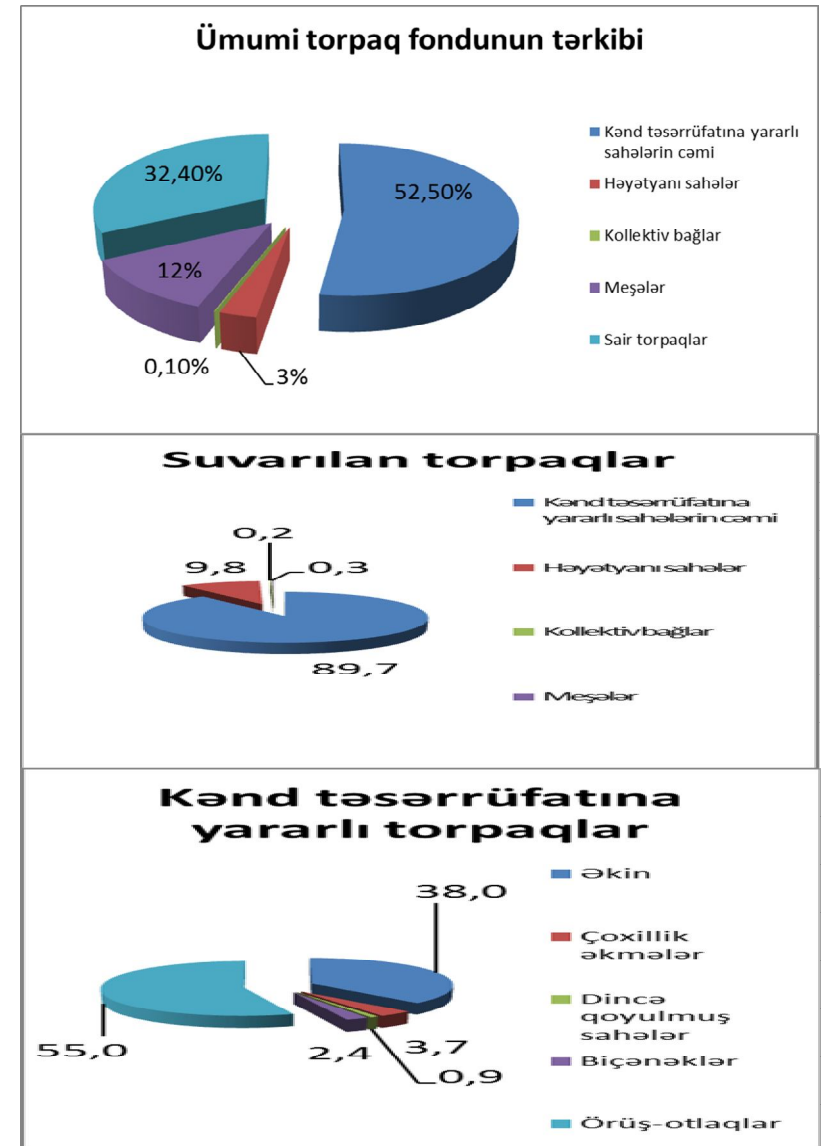
Kənd təsərrüfatında ən çox istifadə olunan torpaqlara boz və sarı torpaq tip və yarımtiplərini aid etmək olar. Bu da təbiidir, çünki, boz torpaqlar qrupu əsasən – Kür-Araz ovalığının suvarılan ərazilərində, birdə dağətəyi təpəli düzənlik yerlərdə yayılıb və müxtəlif kənd təsərrüfatı sahələri altında geniş istifadə olunur. Sarı torpaqlar qrupu isə Lənkəran iqtisadi rayonunun dağətəyi düzənlik ərazilərində çox da geniş olmayan sahədə yayılıb və əsasən çayçılıq, subtropik bitkiçilik, qismən də tərəvəzçilikdə istifadə olunur. Ərazinin aztorpaqlı olması və əhalinin sıxlığı da bu torpaqlardan intensiv istifadəyə səbəb olur.

Çəmən və çəmən-bataqlıq torpaqların kənd təsərrüfatında istifadə imkanları geniş olsa da, onlardan çox aşağı səviyyədə istifadə olunur. Bu torpaqlardan kənd təsərrüfatında istifadə əmsalı 0,68-ə, əkinçilikdə 0,13-0,15-ə, heyvandarlıqda isə 0,53-0,55-ə bərabərdir. Burada çəltikçiliyin, yemçiliyin və tərəvəz-bostançılığın geniş inkişaf etdirilməsinə əlverişli şərait var.

Hesablamalara görə cəmi kənd təsərrüfatına yararlı torpaqlardan istifadə əmsalı 0,84-ə, ümumi respublika üzrə isə bu göstərici 0,52-ə bərabərdir. Araşdırmalarımız göstərir ki, kənd təsərrüfatına yararlı torpaqların istifadəsiz qalan 831,4 min ha hissəsinin əksəriyyəti (60-65 %-i) keyfiyyətli torpaqlardır və heç bir vəsait qoyuluşu tətbiq etmədən onlardan kənd təsərrüfatı istehsalında istifadə etmək mümkündür.

2015-ci il 1 yanvar vəziyyətinə görə respublikanın ümumi ərazisinin yalnız 52,5%-i kənd təsərrüfatı istehsalında istifadə olunur. Kənd təsərrüfatına yararlı torpaqların 38,0 %-i əkin, 3,7 %-i çoxillik əkmələr altında istifadə olunur. Qalan 0,9% dincə qoyulmuş, 2,4% biçənəklər, 55,0% isə örüş otlaq sahələri torpaqlarından ibarətdir (Şəkil 1).

Göründüyü kimi kənd təsərrüfatına yararlı torpaqlar sırasında xüsusi çəkisinə görə əsas yeri örüş-otlaq sahələrinin torpaqları tutur (55,0%). Buna baxmayaraq respublikada heyvandarlıq sahəsinin yemlə təminatında ciddi problemlər hələ də qalmaqdadır. Bu da onu göstərir ki, sahəsinin geniş olmasına baxmayaraq örüş-otlaq torpaqlarından səmərəli istifadə olunmur.

Şək. 1. Ümumi torpaq fondunun tərkibi (2015-ci ilin məlumatı)

2015-ci ilin məlumatına görə respublika üzrə kənd təsərrüfatına yararlı torpaqların 42,9%-i, əkin torpaqlarının 18,6%-i, çoxillik əkmələrin 38,0%-i, örüş-otlaq sahələrinin 59,6%-i, meşə fondu torpaqlarının 99,8%-i dövlət mülkiyyətində saxlanmışdı. Bələdiyyə mülkiyyətinə ayrılmış ümumi tor-

paqların cəmindən 55,7%-i kənd təsərrüfatına yararlıdır, 43,4%-i sair torpaqlar, qalan 0,9%-i isə həyətəni sahələrin və meşə fondunun torpaqlarıdır. Kənd təsərrüfatına yararlı torpaqların 91,0%-i örtüş-otlaq sahələri altında olmaqla, əsasən kəndətrafi örtlərdən ibarətdir və gündəlik otlaq sahəsi kimi istifadə olunur.

Respublika üzrə ümumi kənd təsərrüfatına yararlı torpaqların cəmi 32,1%-nin xüsusi mülkiyyətə ayrılmasına baxmayaraq, xüsusi mülkiyyətə verilən torpaqlar cəmində onun xüsusi çəkisi 85,8%-ə bərabərdir. Xüsusi mülkiyyətə verilən kənd təsərrüfatına yararlı torpaqların da 86,2%-i kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalı üçün əkinçilikdə istifadə olunur, 6,4%-i çoxillik əkmələr, qalanı isə dincə qoyulmuş sahələr və biçənəklər altındadır. Xüsusi mülkiyyətə verilən kənd təsərrüfatına yararlı torpaqların 70,0%-i, əkin torpaqlarının 74,2%-i, çoxillik əkmələr altındakı torpaqların isə 69,7%-i suvarılan torpaqlardır. Hazırda xüsusi mülkiyyətə verilməsi nəzərdə tutulan torpaqların 99,8%-i özəlləşdirilmişdir.

Bunlarla yanaşı hesab edirik ki, iqtisadi rayonlar üzrə ümumi torpaq fondunun tərkibinin müəyyən edilməsi də vacibdir. Bu həm reüqionların sosial-iqtisadi inkişafı ilə bağlı qəbul edilmiş Dövlət Proqramlarının, həm də aqrar sahədə həyata keçiriləcək digər tədbirlərin, həmçinin torpaq münasibətləri ilə bağlı məsələlərin yerinə yetirilməsində lazım ola bilər. Respublikanın iqtisadi rayonları sırasında ərazilərinin xüsusi çəkisinə görə Aran, Gəncə-Qazax, Şəki-Zaqatala, Yuxarı Qarabağ və Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonları daha geniş sahəyə malikdirlər.

Geniş əraziyə malik olmalarına baxmayaraq bu iqtisadi rayonlarda kənd təsərrüfatına yararlı torpaqların sahəsi xeyli azdır. Respublika üzrə kənd təsərrüfatına yararlı torpaqların 30,5%-i Aran, 16,5%-i Gəncə-Qazax, 8,7%-i Şəki-Zaqatala, 10,2%-i Yuxarı Qarabağ, 7,7%-i Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonunun payına düşür. Digər iqtisadi rayonlarda da bu göstərici aşağıdır. Məsələn, kənd təsərrüfatına yararlı torpaqların 3,7%-i Naxçıvan, 5,8%-i Lənkəran, 5,0%-i Abşeron, 8,1 %-i Dağlıq Şirvan iqtisadi rayonları ərazisindədir. Kənd təsərrüfatına yararlı torpaqlara uyğun olaraq iqtisadi rayonlar üzrə əkinçilikdə istifadə edilən torpaqlar da olduqca məhduddur. Respublika üzrə ümumi əkin sahəsinin 36,6%-i Aran, 11,3%-i Gəncə-Qazax, 11,1%-i Şəki-Zaqatala, 6,9%-i Quba-Xaçmaz, 7,7%-i Lənkəran, 8,1%-i Dağlıq Şirvan, cəmi 1,1 %-i Abşeron iqtisadi rayonundadır.

Qiymətli sayılan suvarılan torpaqların da sahəsi iqtisadi rayonlarda kifayət qədər deyil. Aran iqtisadi rayonunun ümumi ərazisinin 672,7 min hektarı suvarılan torpaqlardır ki, onun da 581,5 min hektarı kənd təsərrüfatına yararlıdır, 538,2 min hektarı bilavasitə əkinçilikdə istifadə olunur. Gəncə-

Qazax iqtisadi rayonunda suvarılan torpaqlar 183,7 min ha, Şəki-Zaqatalada 108,1 min ha, Yuxarı Qarabağda 163,7 min ha, Quba-Xaçmazda isə 129,1 min ha bərabərdir. Aparılan təhlildən aydındır ki, istər ümumi torpaq fondunun, istərsə də ayrı-ayrı iqtisadi rayonların ümumi torpaqlarının sahələr üzrə bölgüsündə müəyyən uyğunsuzluq mövcuddur. Bu uyğunsuzluğu aradan qaldırmaq üçün respublikanın ümumi torpaq fondunun istifadəçilər və yerlər (uqədiyalar) üzrə dəqiq uçotunun aparılmasına böyük ehtiyac var. Eyni zamanda uçotu apararkən hər bir iqtisadi rayon üzrə əhalinin sayı və yerləşməsi, mal-qaranın baş sayı və tərkibi nəzərə alınmalıdır. Bu həm də əhalinin ərzaq məhsulları ilə etibarlı təminatına dair Dövlət Proqramının yerinə yetirilməsi baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Azərbaycan dünyanın az torpaqlı ölkələri sırasındadır. Ona görə də torpaqlardan səmərəli istifadə edilməsi və onun mühafizəsi ölkənin mövcud və gələcək təhlükəsizliyi üçün olduqca gərəklidir. Adambaşına düşən istər ümumi torpaq fondunun, istər kənd təsərrüfatına yararlı torpaqların, istərsə də əkin torpaqlarının ilbə-il azalması da məsələnin nə qədər ciddi olmasına dəlalət edir. Belə ki, respublikada adambaşına düşən ümumi torpaq fondu 1960-ci ildə 2,26 hektardan 2015-ci ildə 0,90 hektara qədər, həmin illərdə adambaşına düşən kənd təsərrüfatına yararlı torpaqlar 1,09 hektardan 0,47 hektara qədər, əkin torpaqları isə 0,38 hektardan 0,18 hektara qədər azalmışdır. Adambaşına düşən ümumi torpaq fondunun azalması birbaşa əhalinin artımı ilə əlaqədar olsa da, kənd təsərrüfatına yararlı və əkin torpaqlarının azalması səbəbini təkcə bu amillə bağlamaq düzgün olmazdı. Bu azalmada torpaqların mühafizəsi, meliorativ vəziyyəti, təbii proseslərə məruz qalması, çirklənməsi və nəhayət, istifadəsində yol verilən nöqsanlar da mühüm rol oynayır.

Hazırda respublikanın kənd təsərrüfatının inkişafında müsbət irəliləyişlər əldə olunmuşur, buna baxmayaraq torpaqların səmərəli istifadəsində problemlər hələ də mövcuddur. Kənd təsərrüfatına yararlı torpaqların illər üzrə istifadə vəziyyətinə diqqət yetirsək bunu aydın görmək olar. Aparılan təhlil göstərir ki, kənd təsərrüfatına yararlı torpaqların ümumi sahəsi ilbə-il artaraq 2015-ci ildə 4534,6 min hektara bərabər olmuşdur. Bu artım 1970-ci illə müqayisədə 281,6 min hektar, 1990-cı illə müqayisədə isə 151,7 min hektar təşkil edir. Ümumilikdə əkin sahəsində də artım müşahidə olunur, bununla belə əsas strateji məhsul hesab olunan pambıq və tütün bitkilərinin, eləcə də çoxillik əkmələrin əkin sahələri xeyli azalmışdır. Pambıq bitkisinin əkin sahəsi 1970-ci illə müqayisədə 170,0 min hektar, 1990-cı illə müqayisədə isə 241,0 min hektar azalmışdır. Həmin illər üzrə tütün bitkisinin əkin sahəsində azalma müvafiq olaraq 12,8 min hektar və 13,7 min hektar ol-

muşdur. Kartof, tərəvəz və bostan bitkilərinin əkin sahələrində artım müşahidə olunur. Xüsusilə 1995-ci ildən başlayaraq bu artım daha yüksəkdir. Digər əkinlərin sahəsi 1970-ci illə müqayisədə 99,2 min hektar artmış, 1990-cı illə müqayisədə isə 116,9 min hektar azalmışdır.

Əkin sahələri üzrə çoxillik əkmələrin vəziyyəti yaxşı deyil. Belə ki, kənd təsərrüfatının ən gəlirli sahələrindən sayılan üzüm, meyvə və çay bitkilərinin əkin sahələri ilbə-il xeyli azalmışdır. Düzdür son illər üzüm və meyvə bitkilərinin əkin sahələrində artım müşahidə olunur, lakin bu da kifayətedici deyildir. Çox maraqlıdır ki, ayrı-ayrı illər üzrə torpaq balansında və Dövlət Statistika Komitəsinin statistik bülletenlərində kənd təsərrüfatı sahələri (uqodiyalar) arasında kəskin fərqlər mövcuddur. Bu qeyd edilənlər bir daha sübut edir ki, kənd təsərrüfatı istehsalında istifadə olunan yararlı torpaqların istifadə vəziyyətində problemlər var.

Torpaqların istifadəsi ilə bağlı yaranmış problemlər həm bir sıra hallarda torpaqlardan səmərəli istifadə olunmaması, torpaqların təyinatının dəyişdirilməsi, həmçinin təbii-iqlim amillərindən də qaynaqlanır. Torpaqlardan səmərəli istifadə olunmaması əmtəə istehsalçıların sərəncamında olan pay torpaqlarının müxtəlif səbəblərdən əkin dövriyyəsinə cəlb edilməməsi ilə bağlıdırsa, kənd təsərrüfatına yararlı torpaqların təyinatının dəyişdirilməsi isə, xüsusilə iri şəhərlərdə və yaşayış məntəqələrinə yaxın ərazilərdə, yaşayış və fərdi mənzil tikintisi məqsədi ilə istifadə olunması ilə əlaqədardır.

Bunlardan əlavə torpaqların istifadə vəziyyətində yaranmış problemlərdən biri də yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi təbii-iqlim amillərindən qaynaqlanır. Məsələn tək-cə bir faktı qeyd etmək lazımdır ki, torpaq sahələrindən düzgün və səmərəli istifadə edilmədiyindən, son illər isə Xəzər dənizinin səviyyəsinin qalxması ilə dəniz sahili düzənliklərdə və Kür-Araz ovalığında qrunut suları səthə qalxmışdır. Nəticədə bu ərazilərdə torpaqlar şorlaşmaya və bataqlaşmaya məruz qalmış, onların münbitliyi azalaraq məhsuldarlığı aşağı düşmüşdür. Hesablamalara görə 200 min hektardan artıq dəniz sahili torpaqları su basmışdır.

Respublikada istehsal olunan kənd təsərrüfatı məhsulunun 85-90%-ni verən suvarılan torpaqların 45,8 %-dən çoxu müxtəlif dərəcədə şorlaşmaya məruz qalmış və bu proses indi də davam edir. Müxtəlif dərəcədə şorlaşmaya məruz qalan 641,3 min hektardan çox torpağın 375,0 min hektarı zəif, 164,7 min hektarı orta, 101,6 min hektarı isə şiddətli dərəcədə şorlanmışdır.

Təbii şəraitin xüsusiyyətləri, eləcə də torpaqlardan səmərəsiz istifadə və insanların yarıtılmaz təsərrüfat fəaliyyəti respublikada xeyli torpaqların (xüsusilə də dağlıq ərazilərdə) eroziya prosesinə məruz qalmasına səbəb olmuşdur. Elmi-Tədqiqat Eroziya və Suvarma İnstitutunun məlumatlarına

əsasən respublikada torpaqların 3,7 milyon hektardan çoxu (43,5%) müxtəlif dərəcədə eroziyaya uğramış, xeyli ərazidə isə eroziyaya uğrama təhlükəsi müşahidə edilməkdədir. Torpaqlardan səmərəli istifadə etmək üçün (xüsusilə dağlıq ərazilərdə) müasir tələblər səviyyəsində eroziya prosesinə qarşı mükəmməl mübarizə tədbirləri həyata keçirilməsi məqsədəuyğundur.

Apardığımız tədqiqatlar nəticəsində kənd təsərrüfatına yararlı torpaqların yararsız (keyfiyyətsiz) hala düşməsinə təsir edən səbəblər müəyyən edilmiş və onlar aşağıdakı qruplara ayrılmışdır: təbii amillər; torpağın tərkibi (daxili xüsusiyyətləri); insanın təsərrüfat (iqtisadi) fəaliyyəti. Əvvəlki iki amil torpağın əmələgəlməsi və genetik xüsusiyyətləri ilə əlaqəli olsa da, axırncı insanla bağlıdır və onun təsiri daha böyük rol oynayır. Faydalı qazıntıların mənimsənilməsi, sənayenin çoxsahəli inkişafı xeyli torpaq sahəsinin korlanmasına və çirklənməsinə səbəb olmuşdur. Keçmiş Dövlət Torpaq və Xəritəçəkmə Komitəsinin Dövlət Yerquruluşu və Layihə İnstitutunun tədqiqat materialları əsasında müəyyən edilmişdir ki, respublika ərazisində belə torpaqlar 30 min hektardan artıqdır.

Son illər aqromeliorativ vasitələrin və suvarma sistemlərinin bərpasına, eləcə də yenilərinin tikintisinə dövlət tərəfindən xüsusi diqqət yetirilir. Lakin təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, aidiyyəti qurumlar yararsız hala düşmüş torpaqların bərpasına və yaxşılaşdırılmasına laqeyd münasibət göstərirlər. Hesab edirik ki, istər təbii amillər, istərsə də insanların təsərrüfat fəaliyyəti nəticəsində yararsız hala düşmüş torpaqların bərpası, yaxşılaşdırılması və dövriyyəyə qaytarılması üçün müvafiq tədbirlər həyata keçirilməlidir.

Təhlildən göründüyü kimi, ölkəmizdə kənd təsərrüfatına yararlı torpaqların mövcud istifadə vəziyyəti o qədər də ürəkaçan deyil. Dağlıq ərazilərdə eroziya prosesi, düzənlik yerlərdə isə şorlaşma və bataqlaşma, bir tərəfdən də yeni təsərrüfatçılıq sisteminin hələ tam formalaşmaması və maddi-texniki resursların çatışmazlığı torpaqların səmərəli istifadəsində problemlər yaradır. Bütün bu problemlər, eyni zamanda respublikada kənd təsərrüfatı istehsalında istifadə edilən torpaqların məhdudluğu, ərzaq məhsullarına olan tələbatın getdikcə artmasını da bu deyilənlərə əlavə etsək, onda görürük ki, torpaqlardan səmərəli istifadə etməklə sahə vahidindən məhsul istehsalının artırılması nə dərəcədə böyük əhəmiyyət kəsb edir. Kənd təsərrüfatı istehsalında məhsuldarlığı artırmaq üçün tək-cə torpaqdan deyil, eyni zamanda istehsal vasitələrindən də səmərəli istifadə olunmalıdır.

Ölkəmizin yeni iqtisadi sistemə keçməsi, kənd təsərrüfatının yenidən qurulması, torpaq üzərində müxtəlif mülkiyyət formalarının yaradılması digər

sahələrdə olduğu kimi sudan istifadə və onun mühafizəsi ilə bağlı münasibətlərin də dəyişməsinə səbəb olmuşdur.

Azərbaycanda yerüstü su ehtiyatları 32,3 kub. km-dir və əsas hissəsini çay suları təşkil edir ki, onun da illik həcmi 30,9 kub km-ə bərabərdir. Bu su ehtiyatının yalnız 10,2 kub km-i, yaxud 33%-i respublikanın öz ərazisində yerləşir, qalan 20,7 kub km-i, yaxud 67%-i qonşu ərazilərdən daxil olan çay sularının hesabındadır.

Kənd təsərrüfatı istehsalı baxımından su ehtiyatlarının fəsillər üzrə paylanması əhəmiyyəti daha böyükdür. Su ehtiyatları ərazi üzrə qeyri-bərabər paylandığı kimi, fəsillərə görə də fərqlənir. Təəssüflər olsun ki, iqlim şəraitindən asılı olaraq kənd təsərrüfatının suya olan tələbatının yüksəldiyi yay aylarında onun həcmi kəskin azalır. F.S.Adıgözəlovun hesablamalarına görə ölkəmizdə çaylardan axan suyun 60%-dən çoxu yazda (mart-iyun) olur, yay aylarında (iyul-sentyabr) onun həcmi 10-15%-ə qədər azalır. Suvarma suyuna olan tələbat: yağıntılı illərdə 349,8 mln.kubmetrə, orta yağıntılı illərdə 373,8 mln.kubmetrə, quraqlıq illərdə isə 397,3 mln.kubmetrə bərabərdir.

Tədqiqat göstərir ki, həm əhalinin, həm də iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrinin, o cümlədən kənd təsərrüfatının su ilə təminatında problemlər mövcuddur. Dövlət Statistika Komitəsinin apardığı birdəfəlik tematik müayinə materiallarına əsasən ümumi suvarılan torpaqların yalnız 25,4%-nin su təminatı yaxşıdır, qalan 59,4%-nin su təminatında çətinliklər var, 15,2%-nin isə su təminatı çox pisdir.

Əkin sahələrinin də su təminatı qənaətbəxş səviyyədə deyil. Bu torpaqların 56,2%-nin su təminatında çətinliklər var, 15,0%-nin isə su təminatı çox pis haldadır, yalnız 28,8%-nin su təminatı yaxşıdır. Çoxillik əkmələrin 27,6%-də, biçənək və otlaq-örüş sahələrinin 23,0%-də su təminatı nisbətən yaxşıdır. Müvafiq olaraq bu sahələr üzrə 57,8-60,0%-ə qədər torpaqların su təminatında çətinliklər mövcuddur, 14,6 və 17,1%-də isə su təminatı çox pis vəziyyətdədir. İqtisadi rayonlardan Abşeronda və Lənkəranda kənd təsərrüfatı sahələrinin su ilə təminatı nisbətən yaxşıdır.

Qeyd edilənlərlə yanaşı, ölkəmizdə ümumilikdə su təminatının tənzimlənməsi, meliorasiya və su təsərrüfat sistemlərinin inkişafı və s. ilə bağlı mühüm tədbirlər həyata keçirilir. Bu tədbirlər sırasında kənd təsərrüfatı üçün böyük əhəmiyyətə malik olan su anbarlarının və müxtəlif suvarma sistemlərinin bərpası və tikilib istifadəyə verilməsini göstərmək olar. Bunların əksəriyyəti kompleks təyinatlı olub, min hektarlarla torpaq sahəsinin suvarılması ilə yanaşı enerji istehsalına, kommunal su təchizatına, çayların

su rejiminin tənzimlənməsinə, balıqçılığın və su nəqliyyatının inkişafına da xidmət edir, eyni zamanda təbii şəraitin yaxşılaşmasına şərait yaradır.

IV fəsil “Torpaq kadastrının ekoloji-iqtisadi xüsusiyyətləri və kənd təsərrüfatı istehsalına təsirinin qiymətləndirilməsi” məsələlərini əhatə edir. Bu fəsildə torpaq kadastrının məzmunu və onun kənd təsərrüfatı istehsalına təsiri, torpaqların qiymətləndirilməsi metodikası və qaydalarının təkmilləşdirilməsi, torpaq dövriyyəsinin torpaq münasibətlərinin tənzimlənməsində rolu, habelə torpaqların aqroistehsal qruplaşdırılması, kadastr və iqtisadi rayonlaşdırılması barədə geniş şərh verilmişdir.

Təsərrüfatın iqtisadi vəziyyəti, onun torpaqdan nə dərəcədə səmərəli və düzgün istifadə etməsindən çox asılıdır. Təsərrüfatın fəaliyyətini düzgün qurmaq və torpaqdan səmərəli istifadəni təmin etmək üçün hər bir təsərrüfat rəhbəri torpağın kadastr məlumatları barədə dolğun və hərtərəfli biliyə malik olmalıdır. Bünün üçün isə ilk növbədə sistemlik olaraq torpaqların dəqiq uçotunun aparılması və qiymətləndirilməsi vacibdir.

Torpaqların kadastr məlumatları torpaq-mülkiyyət münasibətlərinin yenidən formalaşmasında, yeni və səmərəli təsərrüfatçılıq sisteminin qurulmasında, torpaqların normativ qiymətlərinin müəyyən edilməsində, alqı-satqısında və torpaqla bağlı digər əqdlərin həyata keçirilməsində, habelə ümumilikdə torpaq münasibətlərinin tənzimlənməsində xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Torpaqların qiymətləndirilməsi materiallarından kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının planlaşdırılmasında, müxtəlif təsərrüfat formalarının istehsal fəaliyyətinin qiymətləndirilməsində, təsərrüfatda çalışanların əmək haqqının ödənilməsi qaydalarının təkmilləşdirilməsində, təbii şəraiti və iqtisadi amilləri nəzərə alaraq təsərrüfatın optimal ölçülərinin müəyyən edilməsində, habelə kənd təsərrüfatı istehsalının inkişafını təmin edən bir çox məsələlərin həllində geniş istifadə olunur. Kadastr məlumatlarından istifadə edərək təsərrüfat rəhbəri öz istehsalını elə planlaşdırmalıdır ki, minimum vəsait xərci və əmək sərf etməklə sahə vahidindən yüksək məhsul əldə etmək mümkün olsun.

Torpaqlardan səmərəli istifadə etmək, onların məhsuldarlıq imkanlarını düzgün qiymətləndirmək üçün hər hansı bir torpağın digərindən nə dərəcədə yaxşı (məhsuldar) və ya keyfiyyətsiz (az məhsuldar) olmasını bilmək lazımdır.

Torpağın münbitliyi onun məhsuldarlıq imkanlarının əsas göstərici olduğuna görə bir torpağın digərindən nə dərəcədə məhsuldar olduğunu müəyyən etmək üçün bir çox metodlar mövcuddur. Bu metodların əksəriyyəti müxtəlif dövrlərdə alimlər tərəfindən istifadə edilmiş, hər bir metodun üstün və çatışmayan cəhətləri aşkarlanmışdır. Nəhayət keçən əsrin 70-ci illə-

rindən başlayaraq torpaqların keyfiyyət xüsusiyyətlərinə (münbitlik göstəricilərinə) görə qiymətləndirilməsinə daha çox üstünlük verilmişdir.

Torpaq kadastrının tərkib hissəsi olan bu qiymətləndirmə metodu torpaqların bonitirovkası adlanır. **Bonitirovka** – torpağın keyfiyyətini (münbitliyi) müqayisəli tərzdə ballarla ifadə edən nisbi kəmiyyət göstəricisidir. Bu cür qiymətləndirmə ilə torpağın bitkiyə təsir göstərən bütün müsbət və mənfi əlamətləri nəzərə alınır. Lakin, bu qiymətləndirmə metodunun da müəyyən qüsurları vardır. Bu metodikaya görə torpaqların bonitirovkası zamanı əsas meyar kimi onun daxili keyfiyyəti, daha doğrusu təbii münbitliyini yaradan göstəriciləri (humus, azot, fosfor, kalium, udma tutumu, karbonatlıq, turşuluq və s.) əsas götürülür. Bütün göstəriciləri yüksək olan torpaq “etalon” qəbul edilərək 100 balla qiymətləndirilir və qalan torpaqların balları da “etalon”a görə hesablanır. Apardığımız tədqiqat göstərir ki, bu metod uzun müddət istifadə olunsa da reallıqla uzlaşmır, çox vaxt keyfiyyət göstəricilərinə görə yüksək bal alan torpaqların məhsuldarlığı aşağı olur, yaxud əksinə. Fikrimizcə bunun bəzi səbəbləri təbii-iqtisadi amillərlə bağlı olsa da, başlıca səbəb torpağın yüksək keyfiyyət göstəricilərinin “etalon” qəbul edilməsidir.

Artıq dünyanın bir çox alimləri, o cümlədən respublikamızın alimləri sübut etmişdir ki, bitkilər torpaqda olan qida maddələrini tam deyil, müəyyən miqdarda istifadə edə (mənimsəyə) bilirlər. Bu prinsipə əsaslanaraq biz torpaqların bonitirovkası (keyfiyyətcə qiymətləndirilməsi) zamanı yüksək göstəriciləri deyil, bitkilərin torpaqdan qida maddələrini mənimsəyə biləcəyi həddini (optimal həddi) “etalon” qəbul edib 100 balla qiymətləndirməyi təklif edirik. Bu üsulla apardığımız qiymətləndirmə nəticəsində torpaqların biri-birindən keyfiyyət fərqlinin reallığa daha uyğun olduğunu görürük.

Kadastrın vacib tərkib hissələrindən biri olan torpaqların iqtisadi baxımdan qiymətləndirilməsi bir çox təsərrüfat məsələlərinin həlli üçün gərəkli olmaqla bərabər, hər şeydən əvvəl potensial imkanını nəzərə alaraq torpaq ehtiyatlarından daha səmərəli istifadə edilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Torpaqların iqtisadi qiymətləndirilməsi zamanı ən vacib şərtlərdən biri göstəricilərin əsaslandırılması və düzgün seçilməsidir. Qiymətləndirmənin aparılması metodikasının dəqiqliyi və nəticələrinin praktiki əhəmiyyəti də məhz bu məsələlərin düzgün həllindən asılıdır. Ümumilikdə torpaqların iqtisadi qiymətləndirilməsi olduqca mürəkkəb və çətin bir prosesdir. Ona görə də bu barədə həmişə fikirlər mübahisəli və müxtəlif olmuşdur. Bu da təbii, çünki çox vaxt eyni keyfiyyətdə olan torpaq iqtisadi amillərin təsiri nəticəsində müxtəlif rentabelliyyə malik olur, yaxud əksinə, eyni həcmdə sərf olunan əmək və maliyyə xərci müqabilində əldə edilən məhsul və gəlir

torpağın münbitliyindən asılı olaraq müxtəlif olur. Birdə nəzərə almaq lazımdır ki, hər hansı bir ərazidə konkret torpaq tipinə dair əsas kriteriya kimi götürülən iqtisadi göstəriciləri müəyyən etmək sadəcə olaraq qeyri mümkün və bunun üçün stasionar tədqiqatlar aparmaq lazımdır.

Ona görə də məsələyə birtərəfli yanaşmaq olmaz, qiymətləndirmədə kənd təsərrüfatı təyinatlı torpaqlarla, digər torpaqları eyniləşdirmək qətiyyətlə düzgün deyil. Əgər kənd təsərrüfatında torpaq əsas istehsal vasitəsi kimi çıxış edirsə, digər halda onun funksiyası başqadır. Birinci halda nəticə, yəni istehsalın səviyyəsi əsasən təbii və iqtisadi amillərin kompleks təsirindən asılıdırsa, ikincidə iqtisadi-sosial-texniki amillərin təsiri daha güclüdür.

Bütün bunları nəzərə alaraq hesab edirik ki, kənd təsərrüfatı təyinatlı torpaqların keyfiyyət (münbitlik) göstəriciləri ilə yanaşı, hər bir kənd təsərrüfatı bitkisinin potensial məhsuldarlıq imkanları, istehsal olunan məhsulun həcmi, istehsal xərcləri və digər iqtisadi göstəricilər torpağın iqtisadi qiymətləndirilməsinin nəzəri-metodoloji əsasını təşkil etməlidir.

Torpaqları iqtisadi cəhətdən qiymətləndirmək üçün ilk növbədə keyfiyyət göstəricilərinə uyğun olaraq torpaqların məhsuldarlıq qabiliyyəti müəyyən edilməlidir. Bunun üçün hər bir kənd təsərrüfatı bitkisinin potensial məhsulvermə imkanı və həmin bitkinin altındakı torpağın keyfiyyət göstəricilərinə görə balları hesablanmalıdır. Bu məlumatlar əsasında aşağıdakı təklif etdiyimiz düsturdan istifadə etməklə hər bir bitki altındakı torpağın potensial məhsuldarlıq qabiliyyətini müəyyən etmək olar:

$$T_{mq} = \frac{M_p \cdot T_b}{100}$$

burada: T_{mq} - torpağın potensial məhsuldarlıq imkanı, sen/ha;

M_p - kənd təsərrüfatı bitkilərinin potensial məhsuldarlıq imkanları, sen/ha;

T_b - torpağın keyfiyyət (bonitet) balıdır.

Düsturdan istifadə edərək keyfiyyət qrupları üzrə kənd təsərrüfatı təyinatlı torpaqların məhsuldarlıq imkanı hesablanmışdır (cədvəl 2).

Göründüyü kimi qanunauyğun olaraq torpaqların keyfiyyət balı aşağı düşdükcə bitkilər üzrə məhsuldarlıq da azalır. Əgər keyfiyyəti 100 balla qiymətləndirilən torpağın taxıl üzrə potensial məhsuldarlıq qabiliyyəti 70 sen/ha-ya bərabərdirsə, keyfiyyəti 80 bal olan torpaqda onun miqdarı 56 sen/ha-ya, 21 bal alan torpaqda isə 15 sen/ha-ya qədər azalır.

Kənd təsərrüfatı torpaqlarının potensial məhsuldarlıq imkanının kifayət qədər yüksək olmasına baxmayaraq, faktiki olaraq imkandan xeyli aşağı məhsul istehsal olunur.

Cədvəl 2

Kənd təsərrüfatı təyinatlı torpaqların aqroistehsal qrupları üzrə məhsuldarlıq imkanı

Bitkilərin adı	Torpaqların keyfiyyət qrupları üzrə bitkilərin məhsuldarlıq imkanı sen/ha			
	I qrup - Yüksək keyfiyyətli torpaqlar, 100-80 bal	II qrup- Yaxşı keyfiyyətli torpaqlar, 80-61 bal	III qrup - Orta keyfiyyətli torpaqlar, 60-41 bal	IV qrup – Aşağı keyfiyyətli torpaqlar, 40-21 bal
Taxıl	70-57	56-43	42-29	28-15
Xam pambıq	30-24	23-18	17-12	11-6
Tütün	36-28	27-22	21-16	15-10
Kartof	300-240	239-180	179-123	122-105
Şəkər çuğunduru	500-405	404-305	304-205	204-105
Tərəvəz	400-325	324-245	244-165	164-85
Bostan bitkiləri	200-165	164-125	124-85	84-45
Meyvə və giləmeyvə	150-120	119-90	89-60	59-30
Üzüm	200-160	159-120	119-60	59-30
Çay	50-40	39-30	29-20	19-10

Bunun sübutu üçün aşağıda təklif etdiyimiz düsturdan istifadə etməklə torpaqların potensial məhsuldarlıq imkanlarından istifadə həddini müəyyən etmək mümkündür.

$$T_{ih} = \frac{M_f \cdot 100}{M_p}$$

burada: T_{ih} – torpağın potensial imkanından istifadə həddi, %-lə; M_f – konkret torpaq sahəsində istehsal olunan faktiki məhsul, sen/ha; M_p – kənd təsərrüfatı bitkilərinin potensial məhsuldarlıq imkanları, sen/ha.

Hesablamalar göstərir ki, müxtəlif kənd təsərrüfatı bitkiləri üzrə torpaqların potensial məhsuldarlıq imkanlarından istifadə həddi 29-65% arasında tərəddüd edir. Yüksək keyfiyyətli torpaqların taxıl altında potensial məhsuldarlığı 7 ton/ha olduğu halda, faktiki olaraq 2,1 ton/ha istehsal olunur. Bu göstərici müvafiq olaraq pambıq altında 3,0-1,3 ton/ha-ya, kartof altında 30,0-8,8 ton/ha-ya, tərəvəz-bostan altında 40,0-12,3 ton/ha-ya bərabərdir.

Torpaqların potensial məhsuldarlıq imkanlarını və bu imkanlardan mövcud istifadə səviyyəsini dəyərli ifadə etsək görərik ki, hər hektardan taxılçılıqda – 995 manat, pambıqçılıqda – 525 manat, kartofçuluqda – 8183 manat, tərəvəz-bostançılıqda – 3379 manat, meyvəçilikdə – 3008 manat və üzümçülükdə – 2429 manat vəsait itirilir. Torpaqların potensial məhsuldarlıq imkanlarını müəyyən etdikdən sonra onun iqtisadi qiymətləndiril-

məsinə başlamaq lazımdır. Hesab edirik ki, torpaqların iqtisadi qiyməti kadastr rayonları üzrə onun keyfiyyət (aqroistehsal) qrupları çərçivəsində hər bir bitki üçün ayrılıqda hesablanmalıdır. Belə olduqda həm əldə olunan məlumatların reallığa uyğunluğu yüksək olur, həm də istifadəsi asan və təminatlı olur. Torpaqların iqtisadi qiymətini aşağıdakı düsturdan istifadə etməklə hesablamaq olar:

$$T_{iq} = \frac{(M_{üd} - \ddot{U}_m) \cdot 100}{M_{pd}}$$

burada: T_{iq} – torpağın iqtisadi qiyməti, balla və ya man/ha; $M_{üd}$ – vahid torpaq sahəsindən istehsal olunan ümumi məhsulun dəyəri, man/ha; $\ddot{U}_m$ – ümumi məsrəflər, man/ha; M_{pd} – faktiki qiymətlərlə hesablanmış potensial məhsuldarlığın dəyəri, man/ha.

Beləliklə, torpaqları iqtisadi cəhətdən qiymətləndirdikdən sonra torpaq kadastrının ayrı-ayrılıqda tərkib hissələri barədə məlumatlar əldə etmiş oluruq. Bu məlumatların aidliyi sahələr üzrə ayrı-ayrılıqda deyil, birgə (kompleks) tətbiqini təmin etmək üçün konkret torpaq sahəsinə görə ümumi kadastr qiyməti müəyyən etmək vacibdir. Bu ona görə lazımdır ki, eyni zamanda bir neçə məlumatdan istifadə etmək çətindir və torpağın keyfiyyətini, onun səmərəliliyini daha düzgün qiymətləndirmək olmur. Lakin ümumi kadastr qiyməti vahid ərazidə hər hansı bir bitki altında torpağın keyfiyyəti, onun potensial məhsuldarlıq imkanları, iqtisadi qiyməti, kəmiyyəti və s. barədə məlumatları özündə əks etdirir. Torpaqların ümumi kadastr qiymətini müəyyən etmək üçün aşağıdakı düsturdan istifadə etmək olar:

$$K_q = \frac{S \cdot T_b \cdot T_{iq}}{100}$$

burada: K_q – torpağın ümumi kadastr qiyməti, bal; S – bitkinin əkin sahəsi, ha;

T_b – torpağın keyfiyyət (bonitet) balı; T_{iq} – torpağın iqtisadi qiymətidir, bal və ya man/ha.

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, Azərbaycanda torpaq kadastrı işlərinin aparılmasına keçən əsrin 60-cı illərindən başlanmışdır. İlk əvvəl iri miqyaslı torpaq xəritələri üzrə torpaq təsnifatının ümumiləşdirilməsi ilə başlayan kadastr işləri əsasən torpaqların bonitirovkasının aparılmasına yönəlmişdir. Torpaqların bonitirovkasına dair tədqiqatlar getdikcə təkmilləşdirilsə də torpaq kadastrının ən mühüm tərkib hissələrindən biri olan torpaqların iqtisadi qiymətləndirilməsi üzrə tədqiqatlar çox zəif aparılmışdır. Ayrı-ayrılıqda aparılan bu tədqiqatların nəticələrinin kənd təsərrüfatında tətbiqi, torpaqların kadastr rayonlaşdırılması zəruriyyətini meydana gətirmişdir. Bu məq-

sədlə professor B.T.Nəzirova keçən əsrin 80-ci illərində torpaq kadastrı rayonlaşdırılması apararaq respublika ərazisini 13 kadastr rayonuna ayırmışdır. Sonradan akademik Q.Ş.Məmmədov tərəfindən bitkilərin torpağa tələbatı və aqroekoloji şərait nəzərə alınaraq torpaq-kadastr rayonlaşdırılması sahəsində dəqiqləşdirmələr aparılmış, respublika ərazisində 25 torpaq kadastr rayonu və 3 torpaq kadastr yarımrayonu müəyyən edilmişdir.

Bununla belə torpaq-kadastr rayonlaşdırılması zamanı bəzi məqamlara kifayət qədər diqqət yetirilmədiyindən əldə olunan kadastr məlumatlarının aidiyyəti üzrə reallaşdırılması, daha doğrusu onların praktiki olaraq tətbiqi sahəsində müəyyən problemlər yaranmışdır. Belə məqamlara: torpaq-kadastr rayonlaşdırılmasında əsas istehsal vasitəsi olan torpaqlardan istifadə imkanlarının və iqtisadi rayonlaşdırma prinsiplərinin nəzərə alınmamasını, bəzi rayonların inzibati ərazilərinin bir neçə kadastr rayonuna aid edilməsini, təbii-coğrafi və regional xüsusiyyətlərin, eləcə də bir çox iqtisadi amillərin diqqətdən kənar qalmasını və s. aid etmək olar. Torpaq-kadastr rayonlaşdırılmasında təbii-iqtisadi rayonlaşdırma prinsiplərini nəzərə almadıqda, hər hansı bir regionun sosial-iqtisadi inkişafını təmin edən kompleks göstəricilər və məlumatlar sisteminin formalaşdırılması, onların təhlili və düzgün qiymətləndirilməsi mümkün ola bilər. Yaxud da, hər bir rayon üzrə iqtisadiyyatın bütün sahələrini əhatə edən tədbirlərin həyata keçirilməsində ərazi vahidi prinsipi əsas götürülür. Dövlətin istənilən sahə üzrə həyata keçirdiyi siyasət də konkret ərazi vahidi prinsipi üzrə aparılır. Belə olduğu halda bir inzibati rayon ərazisinin bir neçə torpaq-kadastr rayonuna daxil edilməsi təbii ki, həmin rayon ərazisi üzrə hər hansı bir məlumatın əldə edilməsində və ya istənilən tədbirin həyata keçirilməsində əngəl olacaqdır.

Bütün bu qeyd edilənləri nəzərə alaraq torpaq-kadastr işlərinin düzgün aparılmasını və əldə olunan kadastr məlumatlarından səmərəli istifadəni təmin etmək məqsədi ilə inzibati ərazi bütövlüyü prinsipinə əsasən torpaq-kadastr rayonlaşdırılmasında təkmilləşdirmələr aparılmışdır. Aparılan dəqiqləşdirmələr nəticəsində respublika ərazisində 13 torpaq-kadastr rayonu və 28 yarımrayonu müəyyənləşdirilmişdir. Hər bir torpaq-kadastr rayonunun və yarımrayonunun sərhədləri xəritə üzərində dəqiqləşdirilmiş, onlara daxil olan inzibati rayonların sahələri müəyyən edilmişdir. Hesab edirik ki, indiki mərhələdə bu rayonlaşma daha təkmildir və onun istifadəsi daha asan və səmərəlidir.

Torpağın istər iqtisadi qiyməti, istərsə də kadastr qiyməti ümumilikdə torpağın dəyəri, yəni onun pulla ifadəsi (normativ qiyməti) anlamı kimi başa düşülməməlidir. Torpağın iqtisadi qiymətinə əsasən iqtisadi amillər, ka-

dastr qiymətinə isə kompleks amillər sistemi təsir göstərdiyi halda, torpağın normativ qiyməti əsasən onun keyfiyyət göstəricilərindən asılıdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, bütün dövrlərdə və müxtəlif mərhələlərdə torpağın qiyməti məsələsinə istər siyasi, istərsə sosial-iqtisadi, istərsə də təbii amillərin təsiri böyük olmuşdur. Ona görə də onun müəyyən edilməsində hələ konkret fikir formalaşmayıb, bu barədə mübahisəli və fərqli fikirlər mövcuddur. Bəziləri torpağın əmək məhsulu olmadığını əsas gətirərək onun normativ (pulla) qiymətinin müəyyən edilməsini inkar edir. Digərləri isə əmək məhsulu olmasa da, bazar iqtisadiyyatı şəraitində torpağın mülkiyyət vasitəsi kimi alqı-satqı obyektinin olmasına əsaslanaraq, onun dəyər qiymətinin müəyyən edilməsini vacib sayır.

S.V.Borozdin torpaqları təyinatına görə qiymətləndirməyi və qiymətləndirmədə əsas kimi qəbul edilən göstəricilərin təyinatına uyğun seçilməsini daha düzgün sayır. Torpaqların təyinatına görə, eyni zamanda qeyri kənd təsərrüfatı təyinatlı və tikinti altında olan torpaqların qiymətləndirilməsi barədə müəllifin yanaşmasına şərik olsaq da, kənd təsərrüfatı təyinatlı torpaqların qiymətləndirilməsi metodu ilə razılaşmaq olmur. Çünki, söhbət vahid torpaq sahəsinin iqtisadi cəhətdən qiymətini deyil, pulla qiymətini müəyyən etməkdən gedirsə burada hər hansı bir kapital qoyuluşundan və ya əmək sərfindən danışmağa dəyməz, yəni konkret olaraq sırf torpaq sahəsi qiymətləndirilməlidir.

Bütün bunlar göstərir ki, torpaq kadastrının tərkib elementi kimi torpaqların iqtisadi baxımdan qiymətləri ilə (bal qiyməti ilə), torpağın pulla qiyməti (normativ qiyməti) eyniləşdirilir. Bir daha qeyd etməyi lazım bilir ki, qiymətləndirmədə bu iki fərqli anlayışları eyniləşdirmək qətiyyən olmaz. Çünki, torpaqları iqtisadi cəhətdən qiymətləndirərkən yerli spesifik xüsusiyyətlər, istehsal xərcləri, əmək sərfi və digər təbii-iqtisadi amillərin təsiri əsas götürüldüyü halda, pulla qiymətləndirmədə isə tam başqa göstəricilər əsas götürülməlidir. Yəni necə ola bilər ki, ölkənin eyni hüquqa malik vətəndaşının biri eyni keyfiyyətdə və eyni məhsuldarlığa malik olan torpağa bir, digəri isə başqa qiymət ödəməli olsun.

Doğrudur, eyni keyfiyyətə malik olan torpaqda müxtəlif amillərin təsiri nəticəsində məhsuldarlıq fərqli ola bilər və bu da yalnız torpağı iqtisadi cəhətdən qiymətləndirərkən nəzərə alınmalıdır. Torpağın pulla qiymətinə isə bu təsirlərin aidiyyəti yoxdur.

Hesab edirik ki, kənd təsərrüfatı təyinatlı torpaqların pulla qiymətini (normativ qiymətini) müəyyən edərkən torpaq-bitki münasibətləri, daha doğrusu torpağın keyfiyyəti və bitkinin növündən asılı olaraq potensial

məhsulvermə imkanları əsas götürülməlidir. Fikirimizcə bu yanaşma torpağın real dəyərini daha düzgün qiymətləndirməyə imkan verəcəkdir.

Kənd təsərrüfatı təyinatlı torpaqların normativ qiymətini hesablamaq üçün bu düsturdan istifadə etmək təklif olunur:

$$T_n = \frac{M_{pd} \cdot T_b}{100} \cdot \Theta_m$$

burada: T_n – torpağın normativ qiyməti, man/ha; M_{pd} – kənd təsərrüfatı bitkilərinin potensial məhsuldarlıq imkanlarının dəyəri, man/ha; T_b – torpağın keyfiyyət (bonitet) balıdır; Θ_m - məsafəyə görə torpaq sahəsinin yerləşmə əmsali.

Bu üsulla kənd təsərrüfatı təyinatlı torpaqların keyfiyyət qrupları üzrə hesablanmış normativ qiymətləri onların reallığa daha yaxın olduğunu göstərir. Bunu əsaslandırmaq bəzi məqamlara diqqət yetirək. Əvvəla təklif olunan üsulla qiymətləndirmə olduqca sadə və asan başa düşüləndir. Ondan istifadə etməklə istənilən təsərrüfat başçısı və ya hər bir vətəndaş mülkiyyətində, yaxud istifadəsində olan, yada ki, almaq istədiyi torpaq sahəsinin normativ qiymətini asanlıqla müəyyən edə bilər (cədvəl 3).

Cədvəl 3

Kənd təsərrüfatı təyinatlı torpaqların keyfiyyət qrupları üzrə normativ qiymətləri

Kənd təsərrüfatı bitkilərinin adı	Torpaqların keyfiyyət qrupları üzrə normativ qiymətləri, man/ha			
	I qrup - Yüksək keyfiyyətli torpaqlar, 100-81 bal	II qrup - Yaxşı keyfiyyətli torpaqlar, 80-61 bal	III qrup - Orta keyfiyyətli torpaqlar, 60-41 bal	IV qrup - Aşağı keyfiyyətli torpaqlar, 40-21 bal
Taxıl	1421-1157	1137-873	853-588	568-305
Xam pambıq	927-742	742-556	556-371	371-185
Tütün	2052-1642	1642-1231	1231-821	821-410
Şəkər çuğunduru	2150-1742	1720-1312	1290-882	860-452
Kartof	11580-9380	9264-7064	6948-4748	4632-2432
Tərəvəz-bostan	4880-3904	3904-2977	2928-2001	1952-1025
Meyvə və giləmeyvə	4800-3904	3840-2944	2880-1984	1920-1024
Üzüm	7040-5702	5632-4294	4224-2886	2816-1478
Çay	1755-1439	1404-1088	1053-737	702-386
Keyfiyyət qrupları üzrə yekun orta qiymət	4067-3296	3254-2482	2440-1669	1627-855

Bu üsulla qiymətləndirmədə ölkəmiz üçün spesifik olan kənd təsərrüfatının ixtisaslaşması nəzərə alınmış olur. Bu da həm mövcud durumda, həm

də perspektivdə torpağın hansı bitki altında istifadə olunmasından asılı olmayaraq onun dəyərini müəyyən etməyə imkan verir.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi qeyri kənd təsərrüfatı təyinatlı torpaqların normativ qiymətinin müəyyən edilməsində S.V.Borozdinin yanaşmasını daha məqbul hesab edirik. Eyni zamanda yerli şəraitdən, təbii-iqtisadi və ekoloji amillərdən asılı olaraq onun qiymətləndirmədə əsas götürdüyü göstəricilərə bəzi əlavə və dəyişikliklərin edilməsini də məqsəduyğun sayırıq. Hesab edirik ki, hər hansı bir tikili, bina və ya qurğu altında olan torpaqla, digər qeyri kənd təsərrüfatı təyinatlı torpaqların dəyərini ayrı-ayrılıqda hesablamaq lazımdır.

Qeyri kənd təsərrüfatı məqsədləri üçün istifadə olunan digər torpaqların normativ qiymətini müəyyən etmək nisbətən mürəkkəbdir və torpaq üzərindəki infrastruktur sahələrinin müxtəlifliyindən, eləcə də torpağın istifadə məqsədindən asılı olaraq tez-tez dəyişə bilər. Bu torpaqları qiymətləndirərkən qiymətləndirilən torpaq sahəsi üzərindəki infrastruktur sahəsinin dəyərini, onların istifadəyə yararlılıq dərəcəsini, infrastruktur obyektinin yaxşılaşdırılmasına və profilaktiki-təmir işlərinə sərf olunan xərcləri, habelə planlaşdırılan yeni infrastruktur sahəsinə sərf ediləcək kapital qoyuluşunu əsas göstərici kimi götürməyi məqsədmüvafiq hesab edirik.

Təbii-coğrafi şəraitin müxtəlifliyi səbəbindən konkret bir ərazi vahidində torpağın bir neçə növ müxtəlifliyinə rast gəlmək mümkündür. Bu isə torpaq kadastrının nəticələrindən kənd təsərrüfatında istifadəni xeyli çətinləşdirir. Qarşıya çıxan bu cür çətinlikləri aradan qaldırmaq üçün torpaqların keyfiyyətlərinə görə aqroistehsal qruplaşdırılması zəruriyyəti meydana gəlir.

Torpaqların aqroistehsal qruplaşdırılması kənd təsərrüfatı istehsalında bir çox ümumi məsələlərin həllində: təsərrüfatın ixtisaslaşdırılmasında, ərazinin düzgün seçilməsində, hansı bitkinin əkilməsinin müəyyən edilməsində, məhsuldarlığın proqnozlaşdırılmasında, təsərrüfatın istehsal fəaliyyətinin qiymətləndirilməsində, habelə torpağın potensial məhsuldarlıq imkanının müəyyən edilməsində və s. olduqca mühüm əhəmiyyət kəsb edir. 100 ballı sistemə uyğun olaraq indiyə kimi torpaqlar bonitet balları əsasında aşağıdakı 5 aqroistehsal qrupunda birləşdirilmişdir və onların hər birinə 20 bal həddində qiymət almış torpaqlar daxil edilmişdir:

I qrup–Yüksək keyfiyyətli torpaqlar (100-81 bal); II qrup–Yaxşı keyfiyyətli torpaqlar (80-61 bal); III qrup – Orta keyfiyyətli torpaqlar (60-41 bal); IV qrup – Aşağı keyfiyyətli torpaqlar (40-21 bal); V qrup – Şərti yararsız torpaqlar (20-1 bal).

Göründüyü kimi hər bir aqroistehsal qrupuna aid olan torpaqların keyfiyyət balları arasındakı fərq 20-yə bərabərdir. Torpağa adi təbii bir cisim

kimi deyil, əsas istehsal vasitəsi baxımından yanaşsaq aqroistehsal qrupları arasında və qrupdaxili torpaqların 20 bal fərqində olması onun keyfiyyətinin, habelə təsərrüfat fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi üçün real göstərici ola bilməz. Hesablamışıq ki, taxıl bitkisi altında torpağın keyfiyyət balı 67 (II keyfiyyət qrupu) olanda, bir balın qiyməti 0,7 sen/ha-ya bərabərdir. Onu pul vahidinə çevirsək 15 manatdan artıq olacaq, aqroistehsal qrupunun 20 bal fərqində bu 300 manata bərabərdir. Təbii ki, 15 manatla 300 manatın fərqi böyükdür, yəni 67 bal alan torpaqla 87 bal alan torpağı eyniləşdirmək olmaz.

Fikirimizcə, torpaqların aqroistehsal qruplaşdırılması – torpaqların toksonomik vahidlərinin keyfiyyətinə və konkret bitkinin tələbatına görə aldığı daha yaxın ballar əsasında aparılmalıdır. Bu cür qruplaşdırma zamanı torpaqların genetik-istehsal xüsusiyyətləri, əsas aqrotexniki və meliorativ tədbirlərə münasibəti, münbitliyi, iqtisadi göstərici kimi maddi-texniki resurslardan istifadə səviyyəsi, əmək sərfi, torpaqların potensial məhsuldarlıq imkanları, hər balın qiyməti və s. məsələlər də nəzərə alınmış olur.

Qeyd edilənlərə əsaslanaraq respublikanın torpaqlarını bonitet siniflərinə uyğun olaraq aşağıdakı 10 aqroistehsal qrupunda birləşdirməyi daha məqsəddə müvafiq hesab edirik: I qrup—Ən yüksək keyfiyyətli torpaqlar (100-91 bal); II qrup—Yüksək keyfiyyətli torpaqlar (90-81 bal); III qrup—Ən yaxşı keyfiyyətli torpaqlar (80-71 bal); IV qrup—Yaxşı keyfiyyətli torpaqlar (70-61 bal); V qrup—Orta keyfiyyətli torpaqlar (60-51 bal); VI qrup—Nisbi orta keyfiyyətli torpaqlar (50-41 bal); VII qrup—Aşağı keyfiyyətli torpaqlar (40-31 bal); VIII qrup—Lap aşağı keyfiyyətli torpaqlar (30 - 21 bal); IX qrup – Şərti yararsız torpaqlar (20-11 bal);

X qrup – Tam yararsız torpaqlar (sahələr) (10-1 bal).

Torpağın aqroistehsal qruplarına dair materiallardan praktikada istifadəni sadələşdirmək üçün konkret ərazi vahidi üzrə “Torpaqların müqayisəli dəyərlik əmsalı” nı (TMDƏ) hesablamaq olar. Bunun üçün aşağıdakı düsturdan istifadə oluna bilər:

$$T_{mdə} = \frac{T_b}{T_{ob}}$$

burada: $T_{mdə}$ – torpaqların müqayisəli dəyərlik əmsalı; T_b – torpağın bonitet (keyfiyyət) balı; T_{ob} – ərazi üzrə torpağın orta bonitet (keyfiyyət) balıdır.

Əgər torpaqların müqayisəli dəyərlik əmsalı vahidə bərabər (TMDƏ = 1) və ya vahiddən yüksək (TMDƏ >1) olarsa, onda həmin torpaqların, yaxud aqroistehsal qrupuna aid olan torpaqların münbitliyinin artırılmasına və yaxşılaşdırılmasına əlavə vəsait məsarifinə ehtiyac yoxdur. Əksinə, torpağın

müqayisəli dəyərlik əmsalı vahiddən aşağı (TMDƏ < 1) olarsa, deməli həmin torpaqların keyfiyyətinin artırılmasına əlavə xərc çəkmək lazımdır.

Torpaq kadastrı məlumatlarından istifadəni asanlaşdırmaq və səmərəliliyini təmin etmək üçün qeyd edilənləri, eləcə də respublikanın təbii-iqtisadi şəraitini nəzərə alaraq inzibati rayonları əhatə edən iqtisadi rayonlaşdırma aparacağı zəruri hesab edirik. Qeyd etmək lazımdır ki, təbii amillərə (torpaq, bitki və heyvanat aləmi, iqlim və s.) görə indiyə kimi aparılan rayonlaşdırmalar xüsusiyyətlərindən asılı olaraq çox az dəyişikliklərə məruz qalmışdır. Lakin, iqtisadi sahədə aparılan rayonlaşdırmalar ictimai-siyasi şəraitdən, ərazinin dəyişməsindən, məhsuldar qüvvələrin inkişaf səviyyəsindən və digər təbii-iqtisadi amillərin təsirindən xeyli dəyişikliklərə uğramışdır. Təəssüf ki, bu dəyişikliklər sonralar iqtisadi rayonlaşdırma apararkən istənilən səviyyədə nəzərə alınmamışdır. Aparılan iqtisadi rayonlaşdırmalar isə əsasən sosial-iqtisadi və sosial-siyasi faktorlara əsaslanmışdır. Bununla belə müəyyən çatışmazlıqları olsa da, müxtəlif müddətlərdə aparılmış belə iqtisadi rayonlaşdırmalar dövrün tələbindən irəli gələn xüsusiyyətləri əsasən əks etdirmişdir.

Bu zəruriliyi nəzərə alıb respublikada indiyə kimi aparılmış təbii-iqtisadi rayonlaşdırmalarda qəbul edilmiş prinsipləri, bir sıra tanınmış iqtisadçı və təbiətşünas alimlərlə məsləhətləşmələri, nəhayət apardığımız təhlilləri əsas götürərək respublikanın təbii-iqtisadi rayonlaşdırılmasını aşağıdakı kimi müəyyən etməyi indiki dövr üçün düzgün və məqsəduyğun hesab etmişik.

I-Abşeron; II-Quba-Xaçmaz; III-Dağlıq Şirvan; IV-Şəki-Zaqatala; V-Aran Şirvan; VI-Qarabağ-Mil; VII-Muğan-Salyan; VIII-Lənkəran-Astara; IX-Gəncə-Qazax; X-Yuxarı Qarabağ; XI-Kəlbəcər-Laçın; XII-Naxçıvan. Təklif olunan təbii-iqtisadi rayonların hər biri üzrə onlara daxil olan inzibati rayon və şəhər, məlik olduqları ərazi və əhali barədə məlumatlar verilmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu təbii-iqtisadi rayonlaşdırma sistemi respublikanın hazırkı inzibati-ərazi bölgüsü və ərazi idarəetmə sahələri üçün tam yararlıdır. Gələcəkdə respublikanın inzibati-ərazi bölgüsündə və ərazi idarəetmə sahələrində hər hansı bir dəyişiklik aparılırsa təbii ki, bu rayonlaşdırma sistemində də müvafiq dəyişikliklər aparmaq lazım gələcək.

Dissertasiyanın **V fəslidə “Kənd təsərrüfatı istehsalında torpaqdan və sudan istifadənin iqtisadi səmərəliliyinin artırılması yolları”** verilir. Kənd təsərrüfatında torpaqların meliorativ vəziyyətinin yaxşılaşdırılması və investisiya qoyuluşunun səmərəliliyinin artırılması, torpaqların səmərəli istifadəsində istehsalın mexanikləşdirilməsinin və kimyalaşdırılmasının rolu, məhsuldarlığın proqnozunun hesablanması, su təsərrüfatlarının fəaliyyətinin

təkmilləşdirilməsi, torpaqdan və sudan istifadənin iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsi problemləri bu fəsilə şərh olunmuşdur.

Respublikanın əsas suvarılan əkinçilik zonası Kür-Araz ovalığıdır. Əsas kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının çoxu burada reallaşır. Hələ Sovet hakimiyyəti illərində respublikanın ümumi pambıq sahəsinin 80 %-dən çoxu burada yerləşirdi, hazırda isə pambıqçılıq bütövlükdə bu regionda inkişaf etdirilir. Ovalıqda suvarılması mümkün olan 1,4 mln. hektar torpaq sahəsinin 60-70%-i suvarılır. Torpaqların şorlaşması və şorakətləşməsi prosesi də burada geniş yayılmışdır. Müəyyən edilmişdir ki, suvarılan torpaqların 220,25 min hektarı meliorativ cəhətdən qeyri-qənaətbəxş vəziyyətdədir, 75,0 min hektar sahədə torpaqların şorlaşması, 95,6 min hektar sahədə qrunut sularının yer səthinə yaxınlaşması, 96,0 min hektar sahədə isə şorlaşma ilə qrunut sularının səviyyəsinin qalxmasının birgə təsiri müşahidə olunur. Qrunut sularının dərinliyinə və minerallaşma dərəcəsinə görə suvarılan torpaqların 41,7%-nin meliorativ vəziyyəti yaxşı, 42,9%-nin kafi, digər sahələr isə qeyri-kafi qiymətləndirilir.

Suvarılan torpaqlarda qrunut sularının səviyyəsini və su-duz rejimini tənzimləyən, ümumilikdə torpağın meliorativ vəziyyətinin yaxşılaşdırılmasına xidmət edən əsas amillərdən biri ərazinin kollektor-drenaj şəbəkəsi ilə təmin olunmasıdır. 1965-ci ildə ümumi suvarılan torpaq sahəsinin 230 min hektarı drenajla təmin olduğu halda, hazırda ümumi suvarılan torpaqların 609,4 min hektarında kollektor-drenaj şəbəkəsi mövcuddur. Drenləşdirilmiş sahələrin 283,4 min hektarında drenlər örtülü, 312,8 min hektardan çoxunda drenlər açıqdır, 13,2 min hektar ərazi isə şaquli drenlərlə təmin olunmuşdur. Kür-Araz ovalığında yeni drenaj tikilməsinə ehtiyac olan sahə 113,5 min hektara, intensiv drenaj tələb edən sahə 1246,6 min hektara bərabərdir. Mövcud kollektor-drenaj şəbəkəsinin 30%-i tam işlək vəziyyətdədir, 45%-i nisbətən qənaətbəxş (orta və zəif işlək) vəziyyətdə, qalan 25%-i isə işləməyən haldadır.

Torpaqda duzların artıqlığı nəinki bitkinin inkişafına mənfi təsir göstərir, eyni zamanda məhsuldarlığın aşağı düşməsinə və məhsulun keyfiyyətinin pisləşməsinə də səbəb olur. Şorlaşmanın növündən və şorluluq dərəcəsinə asılı olaraq ildən-ilə torpaqda məhsul itkisi daha yüksək olur, bunun da nəticəsində torpaqdan istifadənin iqtisadi səmərəliliyi xeyli aşağı düşür.

Kənd təsərrüfatı yerləri üzrə torpaqların şorlaşma və şorakətləşmə dərəcələrinə diqqət yetirsək görərik ki, ümumi şorlanmış 28,7 min hektar əkinəli torpaqların 48,6 %-i zəif, 32,3 %-i orta, 19,1 %-i şiddətli dərəcədə şorlanmışdır. Əkinəli ümumi şorakətləşmiş 39,2 min hektar torpaqların isə 81,5 %-i zəif, 17,3 %-i orta, 1,2 %-i şiddətli dərəcədə şorakətləşmişdir. Ümumi

şorlanmış örüş-otlaq torpaqlarının da əksəriyyəti (66,8 %) orta və şiddətli dərəcədə şorlanmış sahələrdən ibarətdir. Kənd təsərrüfatı yerləri üzrə orta və şiddətli dərəcədə şorlanmış torpaqların sahəsinin geniş olması, bu ərazilərdə meliorativ vəziyyətin pisləşməyə doğru olduğunu göstərir.

Aparığımız hesablamalar göstərir ki, şorlaşmanın tipindən və kənd təsərrüfatı bitkilərinin növündən asılı olaraq təmiz torpaqlara nisbətən zəif şorlanmış torpaqlarda məhsuldarlıq 15-20%, orta dərəcədə şorlanmış torpaqlarda 40-50%, şiddətli dərəcədə şorlanmış torpaqlarda isə 80-90% az olur. Məhsulun keyfiyyəti 3-5 dəfə pisləşir, bitkilərin torpaqdan qidalanma tempi 2-10 dəfə aşağı düşür.

Hesablamalar göstərir ki, respublika üzrə əkinçilikdə istifadə olunan torpaqların 3,4 %-ə qədəri, çoxillik əkmələrin 4,3 %-i, biçənəklərin 2,7 %-i, örüş-otlaq sahələrinin 20,5 %-i müxtəlif dərəcədə şorlaşmaya məruz qalmışdır.

Müəyyən edilmişdir ki, suvarılan torpaqlarda şorlaşma müxtəlif kənd təsərrüfatı bitkilərindən əldə olunan mənfəətə olduqca mənfi təsir göstərir və hər bir bitki üzrə şorlaşma dərəcəsinə asılı olaraq xeyli mənfəət itirilir. Məsələn, Şirvan düzündə taxıl üzrə məhsuldarlıq hektardan 23 sentner olduğu halda, zəif dərəcədə şorlanmış torpaqlarda hektardan itirilən vəsait 28 manata, orta dərəcədə şorlanmış torpaqlarda 69 manata, şiddətli şorlanmış torpaqlarda isə 110 manata bərabərdir. Mil-Qarabağ düzündə taxılın məhsuldarlığı hektardan 34 sentner olduqda zəif dərəcədə şorlanmış torpaqlarda hektardan 41 manat, orta dərəcədə şorlanmış torpaqlarda 102 manat, şiddətli şorlanmış torpaqlarda isə 163 manat vəsait itirilir. Digər bitkilər, xüsusilə meyvə və üzüm bitkiləri üzrə şorlaşma dərəcəsinə asılı olaraq, müvafiq məhsuldarlıq həddində hər hektardan kifayət qədər yüksək məbləğdə vəsait itiririk.

Respublikada aparılmış çoxillik tədqiqatların nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, şorlaşmanın növündən və dərəcəsinə, torpaqların mexaniki tərkibindən, su-fiziki xassələrindən, ərazinin su təminatından asılı olaraq zəif və orta dərəcədə şorlanmış torpaqları yararlı hala salmaq üçün əsaslı və cari yumalar aparmaq, yuma təsirli suvarmalardan, çəltik əkinlərindən və s. istifadə etmək məqsədəuyğundur.

Dövlət Statistika Komitəsinin faktiki məlumatlarının təhlil göstərir ki, Kür-Araz ovalığının ayrı-ayrı sahələrində eyni keyfiyyətə malik suvarılan torpaqlarda becərilən müxtəlif bitkilər üzrə iqtisadi göstəricilər fəqlidir. Belə ki, Mil-Qarabağ düzündə II keyfiyyət qrupuna (yaxşı keyfiyyətli) aid olan torpaqlarda taxılın orta məhsuldarlığı 34,2, Muğan-Salyanda 29,3 sen/ha olduğu halda, Şirvan düzündə 23,5 sen/ha-ya bərabərdir. Pambığın

orta məhsuldarlığı həmin düzlərdə müvafiq olaraq 18, 13 və 10 sen/ha təşkil edir. Tərəvəzin orta məhsuldarlığı Şirvan düzündə 112 sen/ha, Mil-Qarabağda 121 sen/ha, Muğan-Salyanda isə 118 sen/ha həddindədir.

1 sentner məhsulun maya dəyərində də ayrı-ayrı bitkilər üzrə fərq diqqət çəkəndir. Xam pambığın 1 sentnerinin maya dəyəri Muğan-Salyan düzündə 28 manata, Şirvanda 39 manata bərabədirsə, Mil-Qarabağda 36 manatdır. 1 sentner meyvənin maya dəyəri bu düzlərdə 12-15 manat həddindədir. Yaxud 1 sentner taxılın satış qiyməti Mil-Qarabağ və Muğan-Salyan düzlərində müvafiq olaraq 22 və 23 manat təşkil edir, Şirvan düzündə isə 26 manata bərabərdir. Meyvənin 1 sentnerinin satış qiyməti Mil-Qarabağ düzündə 30 manat, Muğan-Salyanda isə 32 manat olduğu halda, Şirvan düzündə 36 manatdır.

Fərdi sahibkar təsərrüfatlarında bütün sahələrdən əldə olunan mənfəət Muğan-Salyan düzündə 271 min manat, Şirvanda 105 min manat, Mil-Qarabağda 536 min manatdır. Ayrı-ayrı kənd təsərrüfatı bitkilərinin 1 sentnerindən əldə olunan mənfəət də adı çəkilən düzlər üzrə fərqlidir. Hesab edirik ki, bu fərqin əsas səbəbi torpağın mexaniki tərkibi, onun strukturluğu, bərkliyi və s. ilə yanaşı, eyni zamanda torpaqların meliorativ vəziyyəti, becərilməsi və suvarma suyunun təminatı ilə bağlıdır.

Kənd təsərrüfatının hazırkı inkişaf mərhələsində mülkiyyət formasından asılı olmayaraq istehsalın mexanikləşdirilməsi və kimyalaşdırılması torpaqdan istifadənin iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsində mühüm rol oynayır. Məlumdur ki, kənd təsərrüfatını maşın-mexanizmlərlə təmin etmədən, lazımi gübrələr və dərmanlar tətbiq olunmadan, bu sahədə yüksək iqtisadi göstəricilər əldə etmək qeyri-mümkündür. Bununla belə qeyd etmək lazımdır ki, səmərəliliyə o vaxt nail olmaq olar ki, konkret məhsul istehsalı prosesində tələb olunan mexanikləşdirmə və kimyalaşdırma kompleks formada tətbiq edilsin. Yəni ayrı-ayrı resurslar arasında əlverişli nisbət yaratmaqla əmək məhsuldarlığının artımı təmin edilmiş olsun.

Respublikada mövcud kənd təsərrüfatı texnikasının tələbatdan aşağı olması bir yana, bir tərəfdən də onların böyük əksəriyyəti mənəvi və fiziki köhnəlməyə məruz qalmışdır. Belə ki, 2014-cü ilin məlumatına görə traktorların 82,0%-ə qədəri, taxılıyığan kombaynların 69,2%-i, pambıqyığan maşınların 85,0%-dən çoxu, kotanların 45,0%-i, taxılşəpənlərin 76,0%-i kultivatorların 47,0%-i 15 ildən çox istifadə edilmişdir. Hazırda aqrar sahədə istehsal-texniki və enerji təchizatı inkişaf etmiş ölkələrdən ən azı 3-4 dəfə geri qalır. Ölkədə ərzaq bazarını formalaşdırmaq, əhalinin ərzaq məhsullarına olan tələbatını təmin etmək üçün aqrar sahənin maddi-texniki ba-

zasını möhkəmləndirmək vacib şərtdir. Son illər bu istiqamətdə mühüm tədbirlər həyata keçirilir.

Araşdırmalar göstərir ki, son illər baş verən ciddi irəliləyişlərə baxmayaraq respublikada kənd təsərrüfatının texnika ilə təminatı qənaətbəxş deyildir. Belə ki, 2015-ci ildə 1589,6 min hektar ümumi əkin sahəsindən 991,3 min hektarı dənli bitkilər altında olmuşdur. Normaya əsasən 1000 hektar əkin sahəsinə 26 ədəd traktor, 1000 hektar taxıl sahəsinə isə 8 ədəd taxılıyığan kombayn düşməlidir. Bu hesabla respublikaya 41329 ədəd traktor, 12716 ədəd isə taxılıyığan kombayn tələb olunur. Kənd təsərrüfatının mövcud durumunda zəif maddi-texniki bazaya malik müəssisələrə və təsərrüfatlara texnikanın lizinq yolu ilə verilməsi olduqca vacibdir. Belə müəssisə və təsərrüfatlara texnikanın lizinq yolu ilə verilməsi, yeni texnika almaqla müqayisədə xeyli sərfəlidir. İnkişaf etmiş ölkələrdə lizinqdən geniş istifadə təcrübəsi də bünü sübut edir. Hesab edirik ki, ölkəmizdə də lizinq xidmətinin genişləndirilməsinə böyük ehtiyac var, xüsusilə aqrar islahatlardan sonra təsərrüfatçılıq sisteminin formalaşdığı indiki mərhələdə. Təqdirəlayiq haldır ki, bunları nəzərə alaraq aqrar sahənin müasir maddi-texniki resurslarla təchizatı məsələsini həll etmək, ümumilikdə aqrar sahənin inkişafına dair qəbul edilmiş Dövlət Proqramlarında və digər hüquqi-normativ sənədlərdə nəzərdə tutulan tədbirlərin həyata keçirilməsini təmin etmək üçün Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 23 oktyabr 2004-cü il tarixli 468 sayılı Sərəncamı ilə "Aqrolizinq" Açıq Səhmdar Cəmiyyəti (ASC) yaradılmışdır.

İndiyə kimi ASC-nin tərkibində 10 regional təc. hizat bazası, respublikanın 52 inzibati rayonunda aqroservis filialı yaradılmışdır. 2005-2014-cü illər ərzində dövlət büdcəsindən və müxtəlif mənbələrdən "Aqrolizinq" Açıq Səhmdar Cəmiyyətinə 787,9 milyon manat vəsait ayrılmışdır. Cəmiyyət tərəfindən 2005-ci ildən 2014-cü ilin sonuna kimi 4259 ədəd kombayn, 36199 ədəd qoşqu ilə bircə traktor, 2506 ədəd buldozer, 7997 ədəd ekskavator, 4250 ədəd taxılıyığan kombayn və 48284 ədəd digər kənd təsərrüfatı texnikası alınmışdır.

Məlumdur ki, gübrə və dərman preparatlarının müvafiq normativlər üzrə tətbiqi bitkinin məhsuldarlığına və onun keyfiyyətinə müsbət təsir göstərir, həmçinin torpağın münbitliyini artırır. Təcrübə sübut etmişdir ki, Azərbaycanda 1 kq mineral gübrə (azot, fosfor və kalium gübrəsi) orta hesabla 4 kq taxılın, 3 kq xam pambığın, 2 kq tütünün, 42 kq tərəvəzin, 9 kq üzümün, 28 kq quru otun, 54 kq silos üçün qarğıdalı kütləsinin, 12 kq meyvənin və s. məhsul artımına zəmin yaradır. Torpağa verilən gübrələr əkin qatında qida maddələrinin balansını tarazlaşdırır. Normativ əsasında 1 ha əkin sahəsinə

taxılılıqda 500 kq, tütünçülükdə 300 kq, katofçuluqda 200 kq, tərəvəzçilikdə 750 kq, bostançılıqda 100 kq, şəkər çuğunduru becərilməsində 300 kq, meyvəçilikdə 500 kq, üzümçülükdə və çayçılıqda 150 kq azot gübrəsi verilməlidir. Həmin sahələr üzrə veriləcək fosfor və kalium gübrələrinin miqdarı uyğun olaraq 150-600 kq və 80-240 kq arasında tərəddüd edir. Lakin faktiki olaraq həmin bitkilərə mineral gübrələrin verilməsi həddi 3,0 – 23,6 % arasında dəyişir.

Bitkiçilik sahələrinin 1 hektarına gübrə və dərman preparatlarının natura və dəyər ifadəsində sərfiyyatı aşağıdakı kimidir: bazar qiyməti ilə 1 ton azot – 384 man., fosfor – 440 man., kalium – 550 man., mineral gübrələrdən başqa əkinçilikdə amin duzu, toxum dərmanı, funqisid, karate, kuprozan, kükürd, ariva, ultra, dron, poliqr, danital və s. dərman preparatları da işlədilir. Gübrə və dərman preparatlarının 1 hektar müxtəlif bitkiçilik sahələrinə sərfi dəyər ifadəsi ilə belədir: taxılçılıqda – 203,2 man., pambıqçılıqda – 368,0 man., tütünçülükdə – 330,2 man., kartofçuluqda – 231,6 man., tərəvəzçilikdə – 395,2 man., bostançılıqda – 186,4 man., şəkər çuğundurunda – 294,0 man., meyvəçilikdə – 651,4 man., üzümçülükdə – 538,2 man., çayçılıqda – 240 manat.

Araşdırmalar göstərir ki, respublikaya tələb olunan səviyyədən xeyli az mineral gübrə və dərman preparatları gətirilmişdir. Respublikada azot gübrəsinə tələbat 2014-cü ildə 352 min ton olduğu halda, cəmi 98,7 min ton (tələbatın 28,0 %-i), fosfor gübrəsinə 558 min ton tələbat qarşı 17,5 min ton (3,1 %), kalium gübrəsinə 162 min ton tələbat qarşı cəmi 5,7 min ton (3,5 %) gətirilmişdir.

Təqdirə layiq haldır ki, bu problemlərin həlli baxımından dövlət tərəfindən əhəmiyyətli tədbirlər həyata keçirilir. Belə ki, ölkə Prezidentinin 21 avqust 2008-ci il tarixli “Kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarının toxum, gübrə və damazlıq heyvanlarla təmin edilməsinə əlavə dəstək verilməsi barədə” Sərəncamına müvafiq olaraq əmtəə istehsalçılarına becərdikləri hər hektar torpaq sahəsinə görə 40 manat, buğda əkininə görə 80 manat subsidiya verilir. Eyni zamanda onlara buğda toxumunun satış qiymətinin 50 %-nə, mineral gübrələrin satış qiymətinin 70 %-nə dövlət hesabına güzəşt olunur. Son 3 ildə əmtəə istehsalçılarının mineral gübrələrə görə 56,7 milyon manat məbləğində yardım göstərilməmişdir. Bütün bunların nəticəsidir ki, kənd təsərrüfatında məhsul istehsalının səviyyəsi getdikcə artmaqdadır. Bunun bariz nümunəsidir ki, bu il ölkədə taxıl isrehsalı 2,7 milyon tondan artıq, məhsuldarlıq isə hektardan 30,5 sentnerə bərabər olmuşdur.

Bununla belə hesab edirik ki, ayrı-ayrı bitkiçilik sahələrinin hər hektarına sərf ediləcək mineral gübrələr, yanacaq, sürtkü yağları və kimyəvi pre-

paratların dəyərini bilmək maraqlı olardı. Hesablanmışdır ki, hər hektara ildə həmin maddələr üçün dənli bitkilərdə – 302,4 manat, pambıqda – 393,2 manat, tütündə – 285,1 manat, tərəvəzdə – 703,8 manat və s. tələb olunur. Perspektiv əkin strukturuna uyğun olaraq maddi resurslara tələbatı aşağıdakı kimi müəyyən etmək olar: azot gübrəsi 330,0 min ton, fosfor gübrəsi 620,0 min ton, kalium gübrəsi 190,0 min ton. Buna uyğun olaraq benzin 130,5 min ton, dizel yanacağı 320,0 min ton, sürtkü yağları 26,0 min ton.

Məlumdur ki, aparılan aqrar islahatlar kənd əhalisinə məhsul istehsal etmək üçün geniş fəaliyyət sərbəstliyi verib, bununla belə təsərrüfatlarının maddi-texniki resurslara və lazımi infrastruktur sahələrinə olan tələbatını özlərinin təmin etməsi hələ problemdir. Bu baxımdan dövlətin himayədarlığı ilə yerlərdə tələb olunan xidmət müəssisələrinin yaradılması kənd təsərrüfatının maddi-texniki resurslarla təchizatını və digər vacib infrastruktur sahələrinin inkişafını təmin etməklə bərabər, əhalinin məşğulluq səviyyəsinin artmasına da köməklik göstərəcəkdir.

Ümumilikdə kənd təsərrüfatının iqtisadiyyatında bir sıra vacib məsələlər var ki, təsərrüfatın ümumi inkişaf səviyyəsi onların yerinə yetirilməsindən çox asılıdır. Belə məsələlərdən biri də məhsuldarlığın yüksəldilməsidir. **Məhsuldarlıq** – kənd təsərrüfatı istehsalının intensiv inkişaf səviyyəsini əks etdirən başlıca göstəricidir. Belə ki, əsas iqtisadi göstəricilər hesab olunan maya dəyəri, rentabellik səviyyəsi, əmək məhsuldarlığı və s. məhz məhsuldarlığın hansı həddə olmasından çox asılıdır.

Kənd təsərrüfatı bitkiləri məhsuldarlığının proqnozlaşdırılması aşağıdakı müxtəlif üsullarla həyata keçirilir: ekspert, riyazi-statistik və istehsal funksiyası (istehsalın dəyişməsindən asılı olan). Məhsuldarlığın proqnozlaşdırılmasında daha düzgün nəticəni riyazi-statistik üsulla müəyyən etmək olar. Bu üsul geniş yayılmışdır və əsasən iki variantda (formada): vektorların toplanması və korrelyasiya – reqressiya üsulları ilə aparılır. Hər iki variant uzun illər məhsuldarlıqda baş verən dəyişiklik meyllərinə, xüsusilə də artıma doğru dəyişən meyllərə əsaslanır.

Proqnozlaşdırmada məhsuldarlığın artım həddini müəyyən etmək üçün aşağıdakı tənlik əsas götürülmüşdür:

$$Y_p = M_y + bX$$

burada: Y_p – proqnozlaşdırılan məhsuldarlıq, sen/ha; M_y – illər üzrə orta məhsuldarlıq, sen/ha; b – bir ildə məhsuldarlığın artım həddini göstərən reqressiya əmsalı; X – vaxt amilidir.

Əməliyyatı aparmaq üçün ilk növbədə tənlikdə yer alan b – reqressiya əmsalını hesablamaq lazımdır. Bunun üçün istənilən bitki üzrə müxtəlif illərin (yaxşı olar son illərin) orta məhsuldarlığı əsas götürülür. Burada qeyd

etmək lazımdır ki, 2000-ci ildən başlayaraq məhsuldarlığın artım həddində çox az fərq müşahidə olunur. Fərqi bu səviyyədə olması məhsuldarlığın düzgün proqnozlaşdırılmasına imkan vermir. Ona görə də Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları üzrə 1995-ci ildən başlayaraq son 20 il müddətində dənli və dənli paxlalı bitkilərin orta məhsuldarlığı əsas götürülmüş, bütün bunlara uyğun olaraq proqnozlaşdırılan məhsuldarlıq aşağıdakı kimi hesablanmışdır.

$$Y_p = M_y + bX = 23,7 + 0,66$$

Müəyyən edilmişdir ki, respublikada dənli və dənli paxlalı bitkilərin məhsuldarlığının bir ildə artım həddi hektardan 0,66 sentnerə, yaxud 2,8 %-ə bərabərdir. Deməli, bu artım həddi ilə proqnozlaşdırılarsa respublikada dənli və dənli paxlalı bitkilərin orta məhsuldarlığı mövcud əkin sahəsinə uyğun olaraq çox aşağı olacaqdır. Bu bir daha sübut edir ki, əkin sahəsini genişləndirmək yox, məhsuldarlığı artırmaq daha səmərəli olardı, bunun üçün isə respublikada kifayət qədər potensial imkanlar mövcuddur. Hesab edirik ki, əkin strukturu baxımından yanaşsaq, məhdud kənd təsərrüfatına yararlı torpaq sahəsinə malik olan ölkə üçün təkcə az gəlirli dənli bitkilər altına çox geniş torpaq sahəsinin ayrılması məqsədəuyğun sayıla bilməz. Ona görə də intensiv əkinçilik sisteminin inkişafına xüsusi diqqət yetirilməli, sahə vahidindən məhsuldarlığın artımına nail olunmalıdır.

Torpaqların məhsuldarlıq qabiliyyəti meliorasiya və su təsərrüfatı sistemlərinin inkişafından çox asılıdır. Azərbaycan Meliorasiya və Su Təsərrüfatı Açıq Səhmdar Cəmiyyətinin məlumatlarına əsasən hazırda respublikada suvarılan torpaqların meliorativ vəziyyətinin və su təminatının yaxşılaşdırılmasına xidmət edən ümumi su tutumu 21,5 milyard kubmetr olan 140 su anbarı, 19 hidroqovşaq, 51,8 min km suvarma kanalı, 31,7 min km kollektor-drenaj şəbəkəsi, 921 nasos stansiyası, 131 min müxtəlif hidrotexniki qurğu, 7279 subartezian quyusu, 2073 km-dən artıq seldən və daşqınlardan mühafizə bəndləri və s. digər mühüm dövlət əhəmiyyətli su təsərrüfatı sistemləri və qurğuları fəaliyyət göstərir.

Son illər dövlət büdcəsindən və Dövlət Neft Fondundan ayrılan vəsaitlər, habelə xarici investisiyalar hesabına tikintisi yarımçıq qalmış su təsərrüfatı obyektlərinin tikintisi davam etdirilir, eyni zamanda yenilərinin tikintisi layihələşdirilir, bu istiqamətdə müəyyən işlər görülür və dövlət tərəfindən müvafiq tədbirlər həyata keçirilir.

Bu tədbirlərə əyani misal olaraq Samur-Abşeron suvarma sisteminin yenidən qurulması çərçivəsində Şabran rayonu ərazisində Taxtakörpü su anbarının, 25 meqavat gücündə olan Taxtakörpü Su Elektrik Stansiyasının və

Taxtakörpü-Ceyranbatan su kanalının tikintisini göstərmək olar. Layihə Dövlət Neft fondunun vəsaiti hesabına həyata keçirilmişdir.

Taxtakörpü su anbarının sahəsi 8,71 kvadratkilometrdir, ümumi su tutumu 270 milyon kubmetr, faydalı su həcmi 238,4 milyon kubmetrdir. Bu anbarın hesabına ətraf rayonlarda 150 min hektara qədər torpaq sahəsinin su təminatı yaxşılaşdırılacaq, 31 min hektar sahədə yeni suvarılan torpaqlar istismara veriləcək. Bu layihənin üstün cəhətlərindən biri də odur ki, Samur-Abşeron kanalından götürülən su Ceyranbatan gölünə qədər öz axımı ilə hərəkət edəcək, bu da ildə orta hesabla 167 milyon kilovat/saat elektrik enerjisinə, yaxud 13-15 milyon dollar məbləğində vəsaitə qənaət deməkdir. Belə layihələrin həyata keçirilməsi ölkənin su təhlükəsizliyinin təmin edilməsində də mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Ölkə Prezidenti İlham Əliyev cənablarının qeyd etdiyi kimi “bu layihələrin icrası, eyni zamanda, ölkəmizin su təhlükəsizliyini də təmin edir. Bu məsələlərə də biz daim diqqət göstəririk. Çünki ölkəmizi qidalandıran əsas su mənbələri Azərbaycan hüduqlarından kənarında formalaşır. Ona görə su ehtiyatlarından səmərəli şəkildə istifadə etmək, yeni layihələri icra etmək, yeni kanalları inşa etmək və su anbarları yaratmaq strateji əhəmiyyətli bir məsələdir. Taxtakörpü su anbarının yaradılması ilə biz bu strateji hədəfə çatırıq. Bizim sularımız Kür çayından, Araz çayından, Samur çayından gəlir ki, bu çaylar öz mənbəyini başqa ölkələrdən başlayır. Beləliklə, su təhlükəsizliyi bizim üçün strateji əhəmiyyətli məsələdir və gələcəkdə hər bir ölkə üçün su ehtiyatları strateji dəyər olacaqdır”.

Torpaqların meliorativ vəziyyətinin və su təsərrüfatı sisteminin fəaliyyətinin təhlili göstərir ki, ölkədə kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının artırılmasını təmin etmək üçün əsas istehsal vasitəsi olan torpaq və su ehtiyatlarından maksimum səmərəli istifadəyə xüsusi diqqət yetirilir. Bunun təsdiqi kimi, son illər torpaqların meliorasiyası işinə ayrılan vəsaitin həcmi 4,3 dəfə, sahəyə əsaslı kapital qoyuluşu 23 dəfə artmışdır.

Məlumdur ki, kənd təsərrüfatı istehsalına mənfi təsir göstərən əsas amillərdən biri dağ və dağətəyi ərazilərdə torpaqların eroziyaya uğramasıdır, düzən suvarılan ərazilərdə isə şorlaşmaya məruz qalmasıdır. Son dövrlər torpaqların çirklənməsi də kənd təsərrüfatı istehsalına ciddi təsir göstərir. Dağətəyi ərazilərdə taxıl istehsalının bəzi iqtisadi göstəricilərinə nəzər salsaq görürük ki, eroziya prosesi hər hektardan məhsul istehsalının həcmi ilə yanaşı, onun dəyərində və iqtisadi səmərəliliyinə də ciddi təsir göstərir. Belə ki, eroziyaya uğramayan torpaqlarda hər hektardan istehsal olunan məhsulun dəyəri 532,1 manat olduğu halda, orta dərəcədə eroziyaya uğramış torpaqlarda bu göstərici 271,4 manata, şiddətli dərəcədə eroziyaya uğramış

torpaqlarda isə 127,7 manata bərabərdir. Hər hektarda məhsulun istehsalına çəkilən 301,0 manat xərcin müqabilində eroziyaya uğramayan torpaqlarda iqtisadi səmərəlilik 231,1 manat, zəif dərəcədə eroziyaya uğrayan torpaqlarda 135,4 manat olmuşdur. Orta və şiddətli dərəcədə eroziyaya uğrayan torpaqlarda isə əksinə, çəkilən xərc müqabilində istehsal müvafiq olaraq 29,6 və 173,3 manat zərərlə başa gəlmişdir (cədvəl 4).

Kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalına mənfi təsir göstərən əsas amillərdən biri də torpaqların şorlaşmasıdır. Torpaqları zərərli duzlardan təmizləməklə məhsuldarlığı və buna da uyğun iqtisadi səmərəliliyi artırmaq mümkündür.

Aparığımız hesablamalar göstərir ki, şorlaşmayan torpaqlarda son illərin orta göstəricisinə uyğun olaraq pambığın məhsuldarlığı 13 sent/ha olduğu halda iqtisadi səmərəlilik 104,5 manat təşkil edir. Deməli məhsuldarlığı 25 sent/ha-ya çatdırmaqla (ayrı-ayrı fərdi təsərrüfatlarda daha yüksək məhsuldarlıq əldə olunur) iqtisadi səmərəliliyi hektardan 440,9 manata qədər artırmaq mümkündür. Bu minvalla şorlaşmaya məruz qalan ərazilərdə 1 hektar sahədə 10-15 min m³ su norması ilə torpaqları şoranlardan yumağa çəkilən xərci (bu xərc 800-1200 manata bərabərdir) 2-3 il ərzində çıxarmaqla, növbəti illərdə isə iqtisadi səmərəliliyə nail olmaq olar.

Cədvəl 4

Eroziyaya uğramış torpaqlarda taxıl istehsalının bəzi iqtisadi göstəriciləri

İqtisadi göstəricilər	Eroziyaya uğramayan torpaqlar	Eroziyaya uğrama dərəcələri		
		zəif	orta	Şiddətli
Məhsuldarlıq, sen/ha	25,5	21,1	13,0	6,2
Məhsuldarlıq, %-lə	100	82	51	24
1 ha-dan məhsul istehsalı, kq	2551	2092	1301	612
1 ha-dan məhsulun dəyəri, man.	532,1	436,4	271,4	127,7
1 ha-da istehsalə çəkilən xərc, man.	301,0	-	-	-
1 ha-dan iqtisadi səmərəlilik, man.	231,1	135,4	-29,6	-173,3

Kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının artırılmasında torpaq ehtiyatları ilə yanaşı, suvarma suyundan səmərəli istifadə də vacib şərtidir. Xüsusilə quru iqlimə malik və əkin suyuna olan tələbatın tam təmin edilmədiyini ərazilərdə bu olduqca vacibdir. Respublikamız da bu qəbildən olan ərazilərdəndir və əvvəlki bölmələrdə qeyd etdiyimiz kimi, suya olan tələbatın yalnız 30%-i öz ərazimizdə, qalan 70%-i ilə qonşu ölkələrin ərazisində formalaşır. Respublikada cəmi suya olan tələbatın 70%-i kənd təsərrüfatında əkin sahələrinin suvarılmasına və şoran torpaqların duzlardan yuyulmasına sərf

olunur. Əkin suyundan istifadənin səmərəliliyi onun sahələrə tələb olunan vaxtda verilməsindən də çox asılıdır. Lakin müşahidələr göstərir ki, suvarmanın intensiv aparıldığı iyul-avqust aylarında suvarılan torpaq sahələrinin 30-35 faizində suvarma rejimi ciddi pozulur və bəzi ərazilərdə hətta suvarma belə aparılmır. Bu səbəblər üzündən istər dövlət, istərsə də özəl təsərrüfat qurumları ildə 4-5 mln. manatlıq kənd təsərrüfatı məhsulları itirir.

Əkin suyundan səmərəli istifadəyə təsir edən amillərdən biri də əkin sahələrinin optimal həddə olmasıdır. Kiçik sahələrə nisbətən, geniş ərazilərdə hidrotexniki və hidromeliorativ qurğulardan istifadə xərcələri də xeyli aşağı olur. Geniş ərazilərdə istər kənd təsərrüfatı, istərsə də su təsərrüfatı işlərinin mexanikləşdirilməsi də asan olur və bu da ümumilikdə istehsalın səmərəliliyinin yüksəlməsinə xidmət edir.

Əkin suyundan səmərəli istifadənin bir vacib şərti də suvarma sistemlərində su itkilərinin qarşısının alınmasından ibarətdir. Su mənbələrindən təsərrüfatlararası suvarma sistemlərinə verilən suyun hər il 25-27%-i itirilir. Təsərrüfatdaxili suvarma şəbəkələrində isə müxtəlif mənbələrdən götürülən suyun yalnız 50-55%-i əkin sahələrinə çatdırılır, qalanı (təxminən 4,0 mlrd. m³-u) kanallarla sızma və buxarlanma itkisinə gedir. Nəzərə alsaq ki, Azərbaycan Meliorasiya və Su Təsərrüfatı Açıq Səhmdar Cəmiyyətinin hesablamalarına görə 1 m³ əkin suyunun qiyməti 3,4 qəpiyə bərabərdir, deməli suvarma şəbəkələrindən respublikada ildə 136 milyon manat dəyərində su itirilir. Bu cür su itkisi əkin sahələrinin suvarılmasında problem yaratmaqla bərabər, kanaltrafi ərazilərdə torpaqların təkrar şorlaşmasına da səbəb olur.

Kənd təsərrüfatında sudan istifadənin səmərəliliyini yüksəltmək, yüksək və sabit məhsul istehsalını təmin etmək üçün suvarılan torpaqlarda su-hava rejimi yaradan suvarma şəbəkələrini və onların üzərindəki qurğuları daima texniki cəhətdən saz və işlək vəziyyətdə saxlamaq gərəkdir. Bunun üçün suvarma sistemlərində istismar işlərinin düzgün təşkili, onların keyfiyyətlə və vaxtında yerinə yetirilməsi əsas şərtidir. Bu şərtin həllini təmin etməkdən ötrü ilk növbədə suvarma şəbəkəsinin və qurğuların texniki vəziyyəti öyrənilib qiymətləndirilməli, xidmət işlərinin yerinə yetirilməsi və keyfiyyəti yoxlanmalıdır.

Dissertasiyanın sonunda əldə edilən nəticələr, irəli sürülən təkliflər və tövsiyələr verilmişdir.

Dissertasiyanın əsas müddəaları, əldə olunmuş nəticə və təkliflər dərc olunmuş 70 elmi əsərdə öz əksini tapmışdır, onlardan əsasları aşağıdakılardır:

1. Torpaq islahatının bəzi məsələləri / “Aqrar-Sənaye Kompleksində islahatların sürətləndirilməsi: təcrübə, problemlər” mövzusunda AETKTİ

və Tİ-da krçirilən elmi-praktik seminarın materialları. Bakı: 1999, s.22-24, 0,1 ç.v.

2. Yeni mülkiyyət münasibətləri şəraitində kənd təsərrüfatına yararlı torpaqların istifadə vəziyyəti / “Bazar münasibətləri şəraitində ASK-nın təşkilati-iqtisadi mexanizminin təkmilləşdirilməsi” (Az.ETKTİ və Tİ-nun əsərlərinin tematik məcmuəsi). Bakı: 1999, s.35-37, 0,2 ç.v.

3. Kənd təsərrüfatında islahatların qanunvericilik təminatı // Azərbaycanca islahatlar “Məşvərət” bülleteni. Bakı: 2000, №3(27), s.11-19, 0,6 ç.v.

4. Azərbaycanda torpaq islahatlarının aparılmasının təşkili təcrübəsi // Azərbaycanda islahatlar “Məşvərət” bülleteni. Bakı:2000, №4(28),s.14-24, 0,6 ç.v.

5. Aqrar islahatlar: dünya təcrübəsi bizə nəyi tövsiyə edir // Azərbaycanda islahatlar “Məşvərət” bülleteni. Bakı: 2000, №6(30), s.21-33, 0,7 ç.v.

6. Torpaq münasibətləri mükəmməl qanunlarla tənzimlənməlidir // Azərbaycanda islahatlar “Məşvərət” bülleteni. Bakı: 2000, №10(34), s.21-28, 0,4 ç.v.

7. Azərbaycanda torpaq münasibətlərinin tənzimlənməsinin elmi-nəzəri əsasları / “Kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının artırılması və iqtisadi səmərəliliyin yüksəldilməsi” (Az.ETKTİ və Tİ-nun əsərlərinin tematik məcmuəsi). Bakı: 2000, s.40-42, 0,2 ç.v.

8. Torpaq vergisinin qiymətlər əsasında müəyyən edilməsi / Professor R.Qəhrəmanovun 90 illiyinə həsr olunmuş aqrar sahədə çalışan alim və mütəxəssislərin ümumrespublika elmi-praktiki seminarın materialları. Bakı: 2000, s.33-35, 0,2 ç.v.

9. Torpaqların iqtisadi qiymətləndirilməsi metodikasından / “Aqrar islahatların səmərəliliyi və aqroservis xidmətinin təşkili: problemlər və onun həlli yolları” mövzusunda respublika konfransının materialları. Bakı: 2001, s.24-25, 0,1 ç.v.

10. Torpaq islahatı və qarşıya çıxan problemlər / “Aqrar islahatlar: nəticələr, problemlər” mövzusunda beynəlxalq konfransın materialları. Bakı: 2001, s.50-51, 0,1 ç.v.

11. Torpaq üzərində yeni mülkiyyət münasibətlərinin formalaşdırılması // Azərbaycan Elmi-Tədqiqat Kənd Təsərrüfatının İqtisadiyyatı və Təşkili İnstitutunun elmi əsərləri. Bakı: 2001, №1, s.42-45, 0,4 ç.v.

12. Kənd təsərrüfatında yeni torpaq münasibətlərinin formalaşdırılması / Azərbaycan Elmi-Tədqiqat Kənd Təsərrüfatının İqtisadiyyatı və Təşkili İnstitutu-40 “Azərbaycanda aqrar islahatlar: konsepsiya, təcrübə, perspektivlər”. Bakı: 2002, I cild, s.36-60 (həmmüəlliflər: M.M.Hacıyev, S.Ə.Nadirova), 1,8 ç.v.

13. Torpaq münasibətlərinin tənzimlənməsinin hüquqi-iqtisadi aspektləri / Azərbaycan Elmi-Tədqiqat Kənd Təsərrüfatının İqtisadiyyatı və Təşkili İnstitutu-40 “Azərbaycanda aqrar islahatlar: konsepsiya, təcrübə, perspektivlər”. Bakı: 2002, II cild, s.173-181, 0,6 ç.v.

14. Yeni təsərrüfatçılıq formalarının bəzi iqtisadi inkişaf amilləri / Azərbaycan Elmi-Tədqiqat Kənd Təsərrüfatının İqtisadiyyatı və Təşkili İnstitutu-40 “Azərbaycanda aqrar islahatlar: konsepsiya, təcrübə, perspektivlər”. Bakı: 2002, II cild, s.382-387 (həmmüəllif: S.Ə.Nadirova), 0,4 ç.v.

15. Torpaqların təbii-iqtisadi amillərə görə qiymətləndirilməsi metodikasının təkmilləşdirilməsi // “Rəqabətədavamlı kənd təsərrüfatı istehsalının müasir problemləri”, Azərbaycan Elmi-Tədqiqat Kənd Təsərrüfatının İqtisadiyyatı və Təşkili İnstitutunun elmi əsərləri. Bakı: 2003, s.252-261, 0,7 ç.v.

16. Azərbaycanda kənd təsərrüfatı istehsalının təbii iqtisadi və onun qiymətləndirilməsi // Azərbaycan Elmi-Tədqiqat Kənd Təsərrüfatının İqtisadiyyatı və Təşkili İnstitutunun Elmi əsərləri. Bakı: 2003, №1, s.146-154, 0,8 ç.v.

17. Torpaqların təbii-iqtisadi amillərə görə qiymətləndirilməsinin bəzi məsələləri / Azərbaycan Respublikası Auditorlar Palatası “Azərbaycan Respublikasında sahibkarlığın inkişaf problemləri” mövzusunda elmi-praktik konfransın materialları. Bakı: 2003, s.174-176, 0,3 ç.v.

18. Ailə və fermer təsərrüfatlarında ilk uçotun təşkili və maliyyə fəaliyyətinin təhlilinə dair tövsiyələr. Bakı, Mətbəə-3, 2003, s.40. (həmmüəlliflər: S.V.Salahov, N.V.Əlibəyov), 2,0 ç.v.

19. Torpaq ehtiyatları və onun məhsuldarlıq imkanlarının qiymətləndirilməsi // Azərbaycan Elmi-Tədqiqat Kənd Təsərrüfatının İqtisadiyyatı və Təşkili İnstitutunun elmi əsərləri. Bakı: 2004, №1, s.23-27, 0,5 ç.v.

20. Müasir şəraitdə torpaqların meliorativ vəziyyətinin yaxşılaşdırılması tədbirlərinə dair tövsiyələr // Az.ETKTİ və Tİ-nun elmi əsərləri. Bakı: 2004, №2, s.21-48. (həmmüəlliflər: S.V.Salahov, X.F.Cəfərov, A.C.Həşimov), 2,7 ç.v.

21. Torpaqdan istifadənin iqtisadi səmərəliliyinin bəzi məsələləri // Azərbaycan Elmi-Tədqiqat Kənd Təsərrüfatının İqtisadiyyatı və Təşkili İnstitutunun elmi əsərləri. Bakı: 2004, №4, s.284-292, 0,7 ç.v.

22. Azərbaycanda kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının artırılması perspektivləri // Azərbaycan Elmi-Tədqiqat Kənd Təsərrüfatının İqtisadiyyatı və Təşkili İnstitutunun elmi əsərləri. Bakı: 2005, №3, s.5-26. (həmmüəlliflər: S.V.Salahov, N.V.Əlibəyov), 2,0 ç.v.

23. Azərbaycanca torpaq islahatı, qarşıya çıxan problemlər və onların həlli yolları / “Aqrar islahatlar 10 ildə” Respublika elmi-praktik konfransın materialları. Bakı: 2005, s.121-128, 0,7 ç.v.

24. Torpaq-mülkiyyət münasibətlərinin tənzimlənməsinin əsasları. Bakı: 2005, “Nurlar”, 177 s., 11,0 ç.v.

25. Kənd təsərrüfatına yararlı torpaqlardan səmərəli istifadə məsələləri // Azərbaycan Elmi-Tədqiqat Kənd Təsərrüfatının İqtisadiyyatı və Təşkili İnstitutunun Elmi əsərləri. Bakı: 2005, №3, s. 345-352, 0,6 ç.v.

26. Bazar münasibətlərinin tənzimlənməsində torpaq dövriyyəsinin rolu / “Aqrar islahatların nəticələri və dayanıqlı inkişaf problemləri” Respublika elmi-praktik konfransın materialları. Bakı: 2006, s.62-63, 0,1 ç.v.

27. Torpaqların təbii-iqtisadi amillərə görə qiymətləndirilməsi // Azərbaycan Aqrar Elmi, Bakı: 2006, №5-6, s.8-10, 0,6 ç.v.

28. Torpaq üzərində yeni mülkiyyət formaları torpaq münasibətlərinin tənzimlənməsinin əsasıdır // Azərbaycan Elmi-Tədqiqat Kənd Təsərrüfatının İqtisadiyyatı və Təşkili İnstitutunun elmi əsərləri. Bakı: 2007, №1, s.18-24, 0,6 ç.v.

29. Kənd təsərrüfatı torpaqlarından intensiv istifadənin təsərrüfat-təşkilatı mexanizmi // Azərbaycan Aqrar Elmi, Bakı: 2007, №6-7, s.3-5, 0,5 ç.v.

30. Torpaq ehtiyatlarından səmərəli istifadə ərzaq təhlükəsizliyinin əsasıdır // İqtisadiyyat və Audit, Bakı: 2007, №9, s.48-51, 0,5 ç.v.

31. Torpaq dövriyyəsi torpaq münasibətlərinin tənzimlənməsində mühüm şərtidir // Azərbaycan Elmi-Tədqiqat Kənd Təsərrüfatının İqtisadiyyatı və Təşkili İnstitutunun elmi əsərləri, Bakı: 2007, №3, s.43-46, 0,4 ç.v.

32. İstehsal vasitəsi kimi torpaqdan istifadənin ekoloji-iqtisadi qiymətləndirilməsi / “Akademik Həsən Əliyev və Azərbaycanda ekoloji elmi” mövzusunda elmi-praktik konfransın tezisləri. Bakı: 2007, s.50-52, 0,3 ç.v.

33. Вопросы экономической эффективности использования земельных ресурсов в аграрном секторе Азербайджана // “Международный научный журнал ” М.:УМЦ, “Триада”, 2007, №4 (4), с.5-8, 0,5 п.л.

34. Учёт земель-один из главных элементов экономической эффективности их использования // “Международный научный журнал” М.:УМЦ “Триада”, 2007, №4 (4) с.8-13, 0,7 п.л.

35. Azərbaycanın təbii-iqtisadi rayonlaşdırmasının təkmilləşdirilməsi əsasları // “AMEA-nın Xəbərləri” Humanitar və İctimai elmlər seriyası - İqtisadiyyat, Bakı: 2007, №3, s.91-95, 0,6 ç.v.

36. Torpaqların normativ qiymətlərinin müəyyən edilməsi metodikasının təkmilləşdirilməsi məsələləri // Azərbaycan Aqrar Elmi.Bakı:2008, №1, s.3-6, 0,6 ç.v.

37. Kənd təsərrüfatının davamlı inkişafında əsas istehsal vasitəsi kimi torpağın rolu // Azərbaycan Elmi-Tədqiqat Kənd Təsərrüfatının İqtisadiyyatı və Təşkili İnstitutunun elmi əsərləri, Bakı: 2008, №2, s.33-38, 0,5 ç.v.

38. Torpaq islahatı- torpaq münasibətlərinin formalaşmasının iqtisadi əsasıdır / Ümummilli lider Ulu öndər Heydər Əliyevin 85-illiyinə həsr edilmiş Respublika elmi-praktik konfransın materialları. Bakı: 2008, s.30-34, 0,4 ç.v.

39. Правовые основы регистрации земли и кадастр, необходимый для эффективного развития сельскохозяйственного производства // Юридические науки, Москва: 2008, №3 (31), с.76-83, 0,7 п.л.

40. Правовые, экономические и компенсационные механизмы устойчивого развития горных регионов Азербайджана // Известия Аграрной Науки, Тбилиси, 2008, т.6, №1, с.126-128, 0,4 п.л.

41. Управление земельными ресурсами и консолидация земель // Проблемы экономики. Москва: 2009, №2 (30), с.19-24, 0,7 п.л.

42. Yeni təsərrüfatçılıq qurumlarının formalaşdırılmasının iqtisadi əsasları // Azərbaycan Aqrar Elmi. Bakı: 2009, №3-4, s.9-14, 0,8 ç.v.

43. Развитие земельных отношений экономики // Вопросы экономических наук. Москва: 2009, №4 (37), с.17-22, 0,8 п.л.

44. Torpaqların qiymətləndirilməsi metodikasının təkmilləşdirilməsi məsələləri / AMEA İqtisadiyyat İnstitutu, AMEA Gəncə Regional Elm Mərkəzi, Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti “Modernləşmə və sosial-iqtisadi inkişafın regional problemləri” mövzusunda beynəlxalq elmi-praktiki konfransın materialları, Bakı: 2009, s.476-478, 0,2 ç.v.

45. Torpaq kənd təsərrüfatında əsas istehsal vasitəsidir // İqtisadiyyat və həyat, Bakı: 2009, №3-4, s.30-34, 0,5 ç.v.

46. Torpaqların iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsində kadastr işlərinin əhəmiyyəti. // Azərbaycan Elmi-Tədqiqat Kənd Təsərrüfatının İqtisadiyyatı və Təşkili İnstitutunun elmi əsərləri. Bakı: 2009, №3, s.40-47, 0,9 ç.v.

47. Torpaqların qiymətləndirilməsinin bəzi nəzəri-metodoloji məsələləri tarixindən. / Azərbaycan Torpaqsünaslar Cəmiyyətinin əsərlər toplusu. XI cild, I hissə, Bakı: 2010, s.473-487, 0,9 ç.v.

48. Использование сельскохозяйственных земель и их экономическая эффективность. // Аграрная наука, Москва:2010, №5, с.20-22, 0,6 п.л.

49. Torpaq kadastrı və onun kənd təsərrüfatı istehsalında əhəmiyyəti. // Yaşıl çay, elmi-praktik, publisistik jurnal, 2013, № 5, s.67-70, 0,5 ç.v. 49.

50. Torpaq istehsal vasitəsi kimi: əsas müddəalar, nəticələr, tövsiyə və təkliflər. Bakı: "Şərq-Qərb", 2011, 84 s., 5,0 ç.v.

51. Əkinçilik sisteminin iqtisadi baxımdan qiymətləndirilməsi. / Az.ETKTİvƏTİ-nun 50 illik yubileyinə həsr olunmuş beynəlxalq elmi-praktik konf. material, Bakı: 2012, s.199-203, 0,5 ç.v.

52. Yaşayış məntəqələrində və onlara yaxın ərazilərdə olan məhsuldar torpaqların iqtisadi baxımdan mühafizəsi. // Azərbaycan Aqrar Elmi, jurnal, 2013, № 1, s. 11-14, 0,5 ç.v.

53. Роль аграрных реформ в земельных отношениях в Азербайджане. / РосАСНДагестанский НИИСХ, «Актуальные проблемы инновационного развития агропромышленного комплекса», Махачкала:2013, с.25-30, 0,6 п.л.

54. Некоторые пути повышения экономической эффективности сельскохозяйственных земель Азербайджана // Сборник научных трудов Черкасского Государственного Технологического Университета, серия Экономических наук. Черкасы: 2013, вып.34, часть 1, с.220-226, 0,6 п.л.

55. Təsərrüfatın ölçülərinin optimallaşdırılmasının bəzi metodoloji aspektləri. // Kooperasiya, elmi-nəzəri jurnal, Bakı, 2013, №4(31), s.66-70, 0,6 ç.v.

56. Some issues of economic assessment of agricultural system in Azerbaijan. /ASOS JOURNAL The Journal of Academic Social Science, Istanbul, № 2, 2014, p. 189-194.

57. Torpaq münasibətlərinin dövlət tənzimlənməsi. // Azərbaycan Elmi-Tədqiqat Kənd Təsərrüfatının İqtisadiyyatı və Təşkil İstitutunun elmi əsərləri. Bakı: 2014, №3, s.12-17, 0,7 ç.v.

58. Torpaqların inventarlaşdırılmasının zəruri edən amillər. // Azərbaycan Elmi-Tədqiqat Kənd Təsərrüfatının İqtisadiyyatı və Təşkil İstitutunun elmi əsərləri. Bakı: 2014, №4, s.5-16, 1,0 ç.v.

Велиев Акиф Гамза оглы

Резюме

Проблемы повышения экономической эффективности использования земель в Азербайджане

Представленная диссертационная работа посвящена повышению экономической эффективности использования земель как основных природных ресурсов, обеспечивающих уровень жизни населения. Во введении дана актуальность темы, состояние изученности проблемы, цель и обязанности (задачи) исследования, объект и предмет, теоретико-методологические основы, научная новизна и практическая значимость, апробация и внедрение результатов, структура и объем работы.

В первой главе диссертации – «Научно-теоретические и методологические основы использования земель» - как производственные средства, были исследованы сущность и теоретико-методологические основы оценки земель, изложена система показателей характеризующих экономическую эффективность земель, изучено влияние деятельности человека (антропогенного фактора) на производство и на использование земель.

Во второй главе диссертации – «Юридическая и экономическая сущность регулирования земельных отношений» - обоснована необходимость ведения земельной реформы, анализированы правовые и научно-экономические связи, на основе новых земельно-собственных отношений, показана пути эффективного развития формирования хозяйств, одновременно оценен уровень ведения систем земледелия в хозяйствах.

В третьей главе диссертации – «Современное состояние использования земельных и водных ресурсов в сельском хозяйстве» - дается характеристика полезности и производственного значения земель в сельском хозяйстве, структура земельного фонда и современное состояние использования земельных и водных ресурсов. Анализируется современное состояние основных типов и подтипов почв пригодных в сельском хозяйстве, вычислена их общая и фактически используемая площадь под сельскохозяйственные угодья.

В четвертой главе диссертации – «Экономико-экологические особенности земельного кадастра и оценка влияния на сельскохозяй-

ственное производство» - изложено понятие земельного кадастра и их значение в сельскохозяйственном производстве, качественная и экономическая оценка земель, совершенствование методов определения нормативных цен (денежное выражение), земельный оборот и его роль в регулировании земельных отношений, также широко освещено агро-производственное группирование земель и их экономическое районирование.

В пятой главе диссертации – «Пути повышения экономической эффективности использования земель и вод в сельскохозяйственном производстве» были исследованы проблемы улучшения мелиоративного состояния орошаемых земель в сельском хозяйстве и пути повышения эффективности капитальных вложений. А также исследована роль химизации и механизации производства при рациональном использовании земельных и водных ресурсов, прогноз производительности, усовершенствование деятельности водных хозяйств и повышение экономической эффективности использования земель и вод.

В конце выдвинуты соответствующие рекомендации и получены обоснованные заключения.

Veliyev Akif Gamza

The problems in increasing of economic efficiency of land use in Azerbaijan

ANNOTATION

The dissertation is devoted to the problems of increasing of economic efficiency of land using as the main natural resources that provides people with living conditions.

In introduction topicality of a subject, the condition of a study, the purpose and duties (task) of research, objects of it, the theoretical-methodological bases, the sources of information, the scientific novelty and the practical importance, approbation and implementation of results, the structure and the volume of the dissertation have been provided.

The first chapter – "Scientific-theoretical and methodological bases of land usage" - as production means, essence and theoretical-methodological bases of an assessment of lands have been investigated, comments about indicators characterizing economic efficiency of the lands have been stated, influence of economic activity of person (an anthropogenic factor) on production and use of lands have been studied.

The second chapter – "The legal and economic essence of land relation's regulation" – necessity of conducting land reform is proved, legal and scientific-economic relations are analyzed, formation of farming entities based on new land and proprietary relations and the ways of its effective development are set and at the same time implementation of agricultural system in farms is estimated.

The third chapter – «A current state of land and water resources use in agriculture» - is given the characteristic of usefulness of lands, their value in agricultural production, structure of land fund and a current state of land and water resources use are provided. The suitability of current state of the main types and subtypes of soils are able in agriculture is analyzed and their general and actually using area under agricultural grounds is calculated.

The fourth chapter - "Economical and ecological features of the land registry and their effect factor on agricultural production» - the concept of the land registry, its definition and importance in agricultural production, evaluation of lands from quality and economy point of view, technique improvement of standard price definition, land turnover and its role in

maintaining land relations, grouping of land from agro production point of view and process of segregation of regions economically have been discussed widely.

The fifth chapter - "Ways of improving the economic efficiency using of land and water in agricultural production" were investigated the problems of improvements meliorative condition of irrigated lands in agriculture and ways of increasing the efficiency of capital investments. Besides, the role of chemicals usage and mechanization by rational use of land and water resources, the performance forecast, water management activity improvement and economic efficiency increasing in use of land and water were investigated.

Finally corresponding recommendations were proposed and reasoned conclusions were received.

Kağız formatı (210x297) ¼
Kağız №1, uçot çap vərəqi 2,0
sifariş № 211, tiraj 100

Azərbaycan Dövlət Aqrar Universitetinin mətbəəsi

Rezoqrafiya üsulu ilə çap olunmuşdur.
Gəncə şəhəri, Ozan küçəsi, 102.

**МИНИСТЕРСТВО СЕЛЬСКОГО ХОЗЯЙСТВА
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ**

**АЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ
АГРАРНЫЙ УНИВЕРСИТЕТ**

На правах рукописи

АКИФ ГАМЗА ОГЛЫ ВЕЛИЕВ

**ПРОБЛЕМЫ ПОВЫШЕНИЯ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ
ЭФФЕКТИВНОСТИ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ЗЕМЕЛЬ
В АЗЕРБАЙДЖАНЕ**

5312.01 – «Отраслевая экономика»

АВТОРЕФЕРАТ

диссертации на соискание ученой степени доктора
экономических наук

Гянджа – 2015